

10 *Farmaceuterna*

Upplevelser av sjukdom är en tidlös mänsklig erfarenhet. Vilka tillstånd som ansetts sjukliga och hur de bemötts har dock växlat med tiderna, men ett sökande efter hjälp i någon form av medikamenter framstår också som en historisk konstant. De gamla grekerna var inte först med att ägna sig åt sådana försök till kurerande, även om ordet *apotek* – magasin, butik – stammar från dem. Det gör även *farmaci*, med betydelsen drog, läkemedel. I dessa äldre tider var uppgiften att samla in samt bereda örter och annat en del av läkekonsten. En differentiering mellan *farmaci* och medicin växte omsider fram, men den svävande gränsdragningen blev föremål för dragkamp.

Fastän apotekens uppgift i en samhällelig arbetsdelning kan förefalla enkel – att tillhandahålla mediciner – blev organiseringen av denna verksamhet sammansatt i och med att olika grupperingar hade skiftande intressen i den. Försöken till avvägningar gav upphov till en mångfald regleringar. Apoteksväsendet blev från slutet av 1800-talet föremål för ständigt nya reformförsök, men det institutionella stigberoendet var så starkt att genomgripande förändringar tenderade att skjutas på framtiden.

I förlängningen av detta låg en farmaceutisk utbildning som även den var trögföränderlig. Den historiskt framvuxna ordningen rymde inslag som en sentida betraktare kan uppleva som svårbegripliga, ålderdomliga och mindre ändamålsenliga, men som fördes vidare under lång tid. Intressen tenderade att ta ut varandra, och potentiella förändringsagenter kunde inte göra mycket. Men vi ska se hur nya produktionsförhållanden i form av industriellt framställda läkemedel under mellankrigstiden bi-

drog till att bygga upp förändringstryck som påverkade både apoteksväsende och utbildning. Långt om länge tillsattes 1945 en statlig kommitté för att utreda ordnandet av den farmaceutiska undervisningen. Den hade inte varit föremål för många utredningar, stort politiskt intresse eller beslut som medfört hastigt förändrade förutsättningar. Farmaceuternas historia började tidigt, slutade i vårt sammanhang sent, och saknar det ryck som folktandvårdsreformen gav tandläkarnas historia.

I den följande framställningen ska vi se hur det i början av denna långa historia växte fram en ordning som innebar att undervisning och examinering särkopplades. Till dels förenades uppgifterna omsider i Farmaceutiska institutet, vars verksamhet började 1837. Institutionens utveckling präglades av förhållanden utanför dess väggar, av det apoteksväsende som innebar en relativ brist på utveckling. Men vi ska se hur institutet blev mer självständigt när gränslinjer drogs mot yttre krafter, som Karolinska institutet, Apotekarsocieteten, apoteken, Medicinalstyrelsen. Frigörelsen var dock relativ – framför allt balanserades den av en bindning till staten. Vidare ska vi se hur förslag om lärare och lokaler som kunde göra institutet till en högre lärdomsanstalt snubblade på den politiska mållinjen just efter sekelskiftet och i början av 1920-talet, med professorslönerna som ett exempel på positioneringar inom systemet för högre utbildning. Men sedan började förändringskrafter byggas upp inom läkemedelsproduktion och apoteksväsende, liksom inom utbildningssystemet. Efter utredning reformerades 1952 Farmaceutiska institutet, fast utan att byta benämning till högskola. Men man erhöll 1954 den sista doktorsgraden att inrättas i Sverige.¹

---

1. Ett professionshistoriskt perspektiv på apotekare utvecklas i Cecilia Claesson, *Apotekaryrke i förändring* (Uppsala, 1989). Utbildningshistoriska perspektiv utvecklas i Stig Ekström & Bengt Danielsson, *Den farmaceutiska utbildningens historia i Sverige* (Uppsala, 1987); Stig Ekström, »Den farmaceutiska utbildningens historia i Sverige«, i Andreas Hugerth m.fl. (red.), *Farmaceutiska studentkåren 1896–1996* (Stockholm, 1996); Anders Cronlund & Lennart Paalzow, »Farmaceutisk utbildning«, kap. 20 i Rune Lönngren (red.), *Svensk farmaci under 1900-talet*, II (Stockholm, 1999). En bred översikt över farmacin under senare tider är Lönngren (red.), *Svensk farmaci*, I–III; en äldre med längre tidshorisont är Karl Ahlberg, *Den svenska farmaciens historia* (Stockholm, 1908). Till dessa arbeten gör jag en generell hänvisning.

Institutionell grundläggning

De första apotekarna i Sverige kom till Stockholm från kontinenten mot slutet av 1400-talet. Under senare delen av 1600-talet etablerades ett apoteksväsende, vars institutionella ordning följde ett kontinentaleuropeiskt mönster. Apoteken verkade under ett system med privilegier, som innebar att de var förlagda till bestämda orter och att apotekaren hade lokal ensamrätt på tillverkning och försäljning av läkemedel. Uppgiften var tredelad: att hålla erforderliga substanser i lager, att av dem bereda läkemedel, att expediera medicinerna. Till detta kom försäljning av varor som inte fordrade förskrivning. Med privilegiet följde förpliktelser, som att hålla sig till givna priser och öppettider. Apotekarna var under ed förpliktigade att arbeta enligt utfärdade föreskrifter, och stod under kontroll av kungligt bemyndigade medicinare. En inspektion av renhet hos substanser låg delvis i apotekarnas intresse i och med att kvalitetsstämpeln kunde markera gränser mot kryddhandlare, kvacksalvare, mirakelmediciner. Övervakningen av priserna låg mer i allmänhetens intresse.²

En sentida läsare bör här notera att äldre tiders läkemedel tillverkades *ex tempore*, på beställning och på plats. De kunde knappast åstadkomma så mycket som dagens industriellt tillverkade, högpotenta specialpreparat.

Apotekare och andra organiserade sig. Stockholmsläkare bildade 1663 Collegium medicorum för att värja sig mot charlataner. Sammanlutningen stabiliserades under namnet Collegium medicum och erhöll skrämmässiga privilegier, samtidigt som den med sin kollegieform relaterades till statsförvaltningen. Fältskärer och kirurger hörde till Barberareämbetet, eller Societas chirurgica. Det system med kungliga privilegier som Stockholms apotekare fått utvidgades 1683 till att gälla rikets alla apotekare, varvid det talades om Apotekarsocieteten.

Kungen antog 1688 av Collegium medicum utarbetade medicinalordningar, vilka skulle reglera verksamheter på domänen. De föreskrev bland annat att ingen fick i riket hålla apotek utan att först ha examinerats och avlagt ed vid Collegium. Man tillhandahöll dock ingen un-

---

2. Ett institutionalistiskt perspektiv på ordningen anläggs i Klas Öberg, *Pharmacy regulation in Sweden* (Stockholm, 2003), kap. 2; en konkret bild av förhållandena på den medicinska domänen i det tidigmoderna Stockholm ges i Hjalmar Fors, »Medicine and the making of a city«, *Isis* (2016).

dervisning för denna examinering. Föreskrifterna drog också gränser för vad apotekare fick göra i förhållande till patienter respektive läkare. Apotekare ansåg att Collegium dragit gränserna så snävt att de inte fick hjälpa människor i nöd, medan läkare ansåg att apotekarna fått orimligt stort utrymme genom ensamrätten på läkemedelsframställning.

Stridigheter kring olika gränser gjorde att medicinalordningarna inte trycktes förrän 1699. Då utfärdade kungen också en resolution om »några måhl beträffande Collegium Medicum, Apothekare Societeten och Barberare Embetet« som skulle bilägga tvister mellan medicinare, apotekare och kirurger. Men även om det på marginalen pågick en dragkamp om jurisdiktionen var läkare och apotekare beroende av varandra. Till rivaliteten bidrog nog den omständigheten att innehavare av goda apoteksprivilegier kunde bli överlägset rika. Ett exempel på kontinuiteten inom apoteksväsendet är kommentaren, i ett betänkande från 1948, att delar av dessa förordningar alltså gällde.³

Kontinuitet och förändring präglade *farmakopén*, en samling föreskrifter om vilka substanser som skulle ingå i olika preparat och hur de skulle beredas. Collegium medicum stod bakom en farmakopé för Stockholmsapotekarna, vilken med 1688 års medicinalordningar blev riksgiltig. Genom åren utarbetades sedan en mängd nya upplagor av den svenska farmakopén.

UTBILDNINGEN av dem som skulle upprätthålla detta system var praktikbaserad och ägde rum på apoteken, i en gång från lärling över gesäll till mästare som var skrämmässig. Frågor om säkrande av kompetens blev betydelsefulla för apotekarna i dragkampen med andra grupperingar, vilken ägde rum mot bakgrund av omgivningens syn på dem som hantverkare, handlare, profitörer – och möjliga räddare i nöden. Det krävdes särskilda kunskaper och färdigheter för att med legitimitet gå i god för att ett expedierat läkemedel uppfyllde alla krav.

Apotekarsocieteten förenade apoteksinnehavarna och erkändes 1778 som deras representant. Men redan dessförinnan hade man utarbetat förslag till ett reglemente för apotekarna och deras utbildning, vilket remitterades till Collegium medicum. Båda organisationerna gjorde ansatser för att få till en mer ordnad undervisning i farmaci, men föga

3. Citat efter Lönngren (red.), *Svensk farmaci*, I, 53; jfr 138. *Utredning och förslag rörande organisationen av den farmaceutiska undervisningen och därmed sammanhängande frågor*, SOU 1948:46, 17.

hände. Collegium utvecklades sedan till mer av ett ämbetsverk, i vilket apotekarna kom att kämpa för att få representation – liksom veterinärer och tandläkare i senare skeden.⁴

Myndighetsstatusen befästes och Collegium utfärdade 1799 ett apotekarreglemente. Utbildningsgången formaliserades. För att antas som lärling, apotekselev, skulle man ha fyllt 15 år, vara skolad i kristendom och latin samt ha en god handstil. Efter tre till sex år kunde husbonden, apotekaren, anmäla apotekseleven för att avlägga farmacie examen och bli gesäll. Till examineringen skulle medlem av Collegium kallas, eller provinsialläkare om den ägde rum i landsorten. Efter minst fyra års ytterligare förkovran på apotek kunde gesällen bli mästare, efter examinering inför Collegium av två apotekare. Som godkänd apotekare hade man rätt att förvärva privilegium och driva apotek.⁵

Apotekarreglementet reviderades 1819. Justeringarna var närmast föranledda av att en ny farmakopé 1817 ställde högre krav på kunskaperna, och av förändringar i det institutionella landskapet. Karolinska mediko-kirurgiska institutets betydelse växte. Enligt det nya reglementet skulle examineringen till apotekare förutom av två apotekare förrättas av KI:s professorer i naturalhistoria och kemi. Deras föreläsningar var öppna även för farmacie studerande. Som ett inslag i KI:s separering från Collegium medicum, som 1813 hade bytt namn till Sundhetskolegium, fördes examineringen 1823 helt över till KI. Kunskapskraven bestämdes av medicinare, vilkas inriktning dock var farmakologisk.⁶

De nya villkoren satte ljuset på den skolning som skulle förbereda för den examen som gav rätt att äga apotek och tjäna allmänheten. Inte minst på landsortsapoteken var det vanligt att apotekselever och farmacie studiosi inte fick en undervisning som gav dem de teoretiska kunskaper KI:s examinatorer krävde. Förutsättningarna var annorlunda i huvudstaden och universitetsstäderna, där olika initiativ togs. I Stockholm gav Kungl. Maj:t privilegium åt en instruktionsapotekare, som 1819 initierade undervisningsverksamhet. I Lund inrättade missnöjda medicine studerande 1824 Medico-pharmaceutiska institutet. En apotekare kom

4. Uno Nordholm, *Om Apotekarsocietetens uppkomst och utveckling* (Stockholm, 1976); jfr Cecilia Claesson, »Farmaceutiska sammanslutningar«, kap. 26 i Lönnngren (red.), *Svensk farmaci*, III.

5. Reglementets examensbestämmelser återges i Ahlberg, *Den svenska farmaciens historia*, 127–132; provisorsexamen gav rätt att förestå apotek som annan innehade.

6. Ibid., 133–142, 458.

att sköta viss undervisning, men finansieringen var osäker och den privata anstalten insomnade 1842.⁷

I samma skede tog Apotekarsocieteten initiativ för att göra den undervisning som växlade i karaktär och kvalitet mer enhetlig. Man samlade in pengar till en fond som bland annat skulle främja den farmaceutiska vetenskapen. Förslag om en statsfinansierad läroanstalt presenterades, men Sundhetskollegium ansåg att det allmänna redan gjort tillräckligt på området. I samband med en revision av societetens stadgar spreds 1835 till landets apotekare ett förslag om att samla in pengar till en läroanstalt, närmast för att förbereda farmacie studiosi för den mer akademiska examineringen vid KI.

Förslaget gillades och bearbetade stadgar fastställdes av Kungl. Maj:t 1837. Med dem blev det obligatoriskt för rikets apoteksinnehavare att vara med i Apotekarsocieteten. Den hade till uppgift »att befrämja Pharmaceutiska vetenskapen och bereda ett närmare samband imellan dess idkare; att för ynglingar, som egna sig åt Apothekare-yrket, stifta och underhålla en läroanstalt för undervisning i Chemie, Pharmacie, Materia Medici, Natural-Historia, Latinska- och Tyska Språken«.⁸

Ett institut tar sin början

Farmaceutiska institutet tog våren 1837 emot sina första elever och fick till hösten ordinarie lärare. Iordningställandet av lokalerna blev så kostsamt att pengarna inte räckte till något laboratorium. Undervisningen fick vissa svårigheter att locka följare, men verksamheten gick vidare.

Sundhetskollegium fastställde stadgar 1846. Institutets ändamål var att meddela för apotekaryrkets rätta utövande nödvändiga kunskaper. Läroanstalten stod under överinseende av Sundhetskollegium, men den närmaste styrelsen utgjordes av lärarna och två representanter för Apotekarsocieteten. Kollegium förordnade lärare efter hörande av societeten och utsåg en av dem till inspektör. De var tre: en med botanisk inriktning, en med kemisk samt en laborator för praktiska laborationer; de två sistnämnda befattningarna kunde innehas av samma person. Alla som avlagt farmacie studiosiexamen och betalat elevavgifter fick följa undervisningen, i mån av plats. Inget sades om examinationen, som en-

7. Uno Nordholm, »Medico-pharmaceutiska institutet i Lund 1824–1842«, *Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift* (1972).

8. Citat efter Ekström & Danielsson, *Den farmaceutiska utbildningens historia*, 3 of.

ligt reglementet från 1819 låg kvar vid KI. Denna stadga kom att gälla till 1901.⁹

Det var närmast fråga om en lösligt organiserad stödundervisning för att klara examen till apotekare, och för att utjämna skillnader mellan studiosi skolade i Stockholm respektive landsorten. Merparten av studiegången låg alltså utanför institutet, på apoteken. Lärostoffet präglades av farmakopén och förmedlades genom föreläsningskurser. I huvudämnena avhandlades dels grundläggande, dels tillämpade delar över sammanlagt tre år, i nytillkomna ämnen – som fysik, matematik, författningskunskap – tog de ett eller två år. Eftersom kurserna gavs så att säga rullande blev studiegången olikartad beroende på när en studerande antogs, utan klar progression för att använda ett sentida uttryck. Denna ordning kom omsider att uppfattas som en oordning, ett problem.

Farmaceutiska institutet var beroende av Karolinska institutet. De första lärarna var samtidigt lärare där och på det viset skulle det fortsätta. De fem inspektörerna och föreståndarna fram till 1894 var alla utbildade läkare, tre av dem KI-professorer. Bristen på eget laboratorium skapade också ett beroende på så sätt att eleverna fick arbeta i KI:s laboratorier, när de var lediga. Efter flyttar mellan mer eller mindre provisoriska lokaler fick man 1863 nya, med goda laboratorier. De var rymliga, men blev så att säga trängre när de studerande blev fler, och kom att hysa institutet till 1925.

En inträdesexamen infördes 1861. Förkunskaperna var så växlande att det visat sig svårt att bedöma vilka som var lämpliga att anta. Senare skärptes dessutom kraven på studiosiexamen, vilken alltså förrättades av elevens apotekare. I andra ändan av utbildningsgången kom 1867 en självständighetsmarkerande separering från KI i och med att examinationen till apotekare då fördes över till Farmaceutiska institutet. I *Farmaceutisk tidskrift* förklarade man att tidigare,¹⁰

då de Farmaceutiska och Carolinska Instituterna voro, så att säga, ännu blott till säng och säte skilda från hvarandra, förrättades examina i en trång lokal i Sundhets-kollegii hus och illustrerades sällan af några åhörare. Nu deremot saknades vid examen väl ingen af

9. Ibid., 37f.

10. »Apotekare- och provisors-examen«, *Farmaceutisk tidskrift* (1867), 44; jfr Ahlberg, *Den svenska farmaciens historia*, 476.

examinandens äldre och yngre studii-kamrater vid institutet; och flera af Stockholms apotekare hade infunnit sig.

Apoteksverksamhetens karaktär av näringsfång torde ha bidragit till att göra ordnandet av utbildning för den till en enskild snarare än allmän angelägenhet. Detta bidrog i sin tur till finansiell osäkerhet. Förutom elevavgifterna finansierade Apotekarsocieteten till en början helt institutets verksamhet. Efter ett par år anhöll societeten om statsanslag, men riksdagen ställde villkor som inte gillades. Man återkom några år senare och riksdagen beviljade ett anslag – men då fick societeten förbinda sig om motsvarande årliga bidrag samtidigt som institutet ställdes under överinseende av Sundhetskollegium. Anslaget utökades sedan i flera omgångar. Men 1875 meddelade Apotekarsocieteten att man inte längre kunde bidra till finansieringen. Detta rubbade ordningen.

APOTEKARSOCIETETEN var en aktör som rymde målkonflikter. Den var sammansatt redan genom att förena apotekare som i större städer var konkurrenter. Sedan länge vände den sig mot etablering av nya apotek. Organisationen befordrade inte självklart professionella intressen för farmaceuter i allmänhet.¹¹

Den utbildning som var central för kårformeringen var ett slags allmänning som alla apotekare kunde dra nytta av – och även var beredda att bidra till, i princip. Men som utbildningsanordnare hade societeten en dubbel roll i och med att man samtidigt bevakade arbetsgivarintressen. Eftersom privilegierna var förbundna med krav på att expediera närhelst det krävdes behövde apotekaren avlastning genom personal med rätt kompetens, som den studiosiexamen förordningarna föreskrev för vissa sysslor. Det var ett återkommande klagomål att apotekselever och även studiosi hade otillräckliga kunskaper för att apotekarna inte var intresserade av att utbilda dem, utan såg dem som billig arbetskraft. I nästa avsnitt ska vi genom ett exempel se vilka motsättningar detta kunde skapa.

Mängden anställda farmaceuter växte, men de fick inte bli medlem-

11. Interna spänningar betonas inte i den historik som finns, Karl Ahlberg, *Apotekarsocieteten 1778–1928* (Stockholm, 1928); av en krönika över senare tider framgår att utbildningsfrågorna inte stod i centrum av intresset, Gunnar Afzelius, »Tre decennier med Apotekarsocieteten – en återblick«, *Svensk farmaceutisk tidskrift* (1954), texten är fördelad över sju poster som är lätta att lokalisera utifrån författarregistret. Jfr Claesson, »Farmaceutiska sammanslutningar«.

mar i societeten eftersom de inte hade eget privilegium. Redan under 1820-talet ville farmaceuter i Stockholm hålla sammankomster för att dryfta gemensamma frågor. Societeten ogillade tanken att de anställda man inte släppte in skulle bilda en egen organisation, men såg en poäng med samlingstanken och försökte bilda ett »farmaceutiskt sällskap«. Idén påminner om organisationsbildningen hos läkarna – och senare även tandläkarna – som inrättade just ett *sällskap*, vilket tänktes förena kåren på ett mer vetenskapligt upphöjt plan. Det sådde inte splittring lika lätt som det fackliga perspektivets bevakning av arbetsförhållanden och ekonomiska villkor, som mer var en sak för kårens *förbund*.

Långt senare, 1861, bildade farmaceuter utan privilegier Farmaceutiska föreningen, som avsåg att bidra till »en högre själfkänsla inom kåren« och till »en allt högre vetenskaplig odling«. Början blev lite besvärlig, men man engagerade sig i utbildningsfrågor, som införande av studentexamen som behörighetskrav, och kom att ordna möten, ge ut matriklar och utdela priser. Föreningen engagerade sig även i frågor om arbetstider och dylikt. Den farmaceutiska domänen rymde flera organisationer med skiftande inriktningar.¹²

Att Apotekarsocieteten just 1875 avsåg sig det finansiella ansvaret för Farmaceutiska institutet var närmast föranlett av att många apotekare ansåg sig ha hamnat i en ny ekonomisk situation. Riksdagen hade 1873 kommit till beslut i en synnerligen segsliten dragkamp om organiseringen av apoteksväsendet. De säljbara privilegierna skulle avskaffas. I enlighet med äldre ordning var ett privilegium enskild egendom som kunde ärvas och säljas. Handeln drev upp priserna, framför allt i större städer, på sätt som skapade spänningar inom kåren. Kapitalet mer än kompetensen bestämde vem som fick driva apotek, vilket somliga fann stötande. Frågan uppmärksammades även av omgivningen, som misstänkte att de upptrissade privilegiepriserna bidrog till att pressa upp priserna gentemot allmänheten.

Redan under 1820-talet hade inom Apotekarsocieteten framkommit förslag på hur de säljbara privilegierna kunde avvecklas, men innehavare av lönsamma apotek som investerat stora summor i sina privilegier avvisade dem. Likväl bestämde Kungl. Maj:t att från 1834 bara utdela personliga privilegier, som inte fick överlätas. Förnyade förslag debatterades och riksdagen tog upp frågan under 1840-, 50- och 60-talen. So-

12. Claesson, »Farmaceutiska sammanslutningar«; citat efter Vilhelm Wahlquist, *Farmaceutiska föreningens historia* (Stockholm, 1911), 10f.

cieteteten började sikta på en kompromiss genom långsam avveckling när tyngdpunkten inom kåren sedan försköts: från innehavarna av säljbara privilegier till dem med personliga privilegier jämte anställda apotekare och mängder av farmacie studiosi.¹³

Efter förnyade utredningar beslutade riksdagen 1873 att all handel med apoteksprivilegier skulle upphöra 1920. Innehavare av säljbara privilegier skulle få dem inlösta med hjälp av en amorteringsfond. Inför beslutet publicerade en tidigare apotekare, som hade övergått till fabriksstillverkning av hälsovatten och parfymer, ett par skrifter med talande titlar, såsom *Apotekeriet och allmänheten, eller: Hvilken nytta eller skada har det nu rådande systemet för apotekareyrkets utöfning i Sverige tillskyndat det svenska folket? Hvilka förändringar deri har allmänheten rätt att snart få genomförda?*¹⁴

Här ska tilläggas att den näringsfrihetsförordning som 1864 bröt med skråregleringen inte var tillämplig på apoteksväsendet, och att apotekarna inte hade utgjort ett skrå, även om de kunde framstå som ett. Vidare noterar vi hur monumentalt stigberoende systemet var: det tog ett halvsekel att komma till ett beslut som skulle träda i kraft ett halvsekel senare. Samtidigt kan vi konstatera att frågan om organiseringen av apoteksväsendet engagerade allmänhet och politiker mer än ordnandet av den farmaceutiska undervisningen.¹⁵

STATEN VAR AVVAKTANDE inför möjligheten att få överta ansvaret för Farmaceutiska institutet. I samma skede behandlade riksdagen förslaget om att förena olika tillämpningsskolor i Stockholm till en gemensam, högre läroanstalt. Lärarna i Farmaceutiska institutets styrelse ställde sig positiva till idén, som kanske kunde lösa problemet med den finansiella osäkerheten. Men en av representanterna för Apotekarsocieteten ansåg det orealistiskt att »Herrar Studenter« skulle finna sig i att gå som apotekselever, samtidigt som en upplösning av institutet kunde urholka den

13. Ahlberg, *Den svenska farmaciens historia*, 224.

14. Claës Gudmund Nyblæus, *Apotekeriet och allmänheten* (Stockholm, 1870); ett par år tidigare kom *Hvad bør man tænke om handelen med apotheks-privilegier?* (Stockholm, 1868). Nyblæus vände sig mot privilegiehandel och skråkonservatism och såg nog farmaci mer som näringsfång än vetenskap; han hade avlagt apotekarexamen 1838 och under 1840-talet gett ut böcker om apoteksväsendet, farmaceutisk teknologi och sätt att bereda hälsovatten.

15. Karl Ahlberg & C.F.V. Schimmelpfennig (red.), *Författningar m.m. angående apoteksväsendet i Sverige* (Stockholm, 1903), 38.

praktiska undervisning som var domänspecifik. Societeten och Sundhetskollegium vände sig båda mot krav på studentexamen och avstyrkte. Som vi såg i *Teknikerna* föll idén om en polytekniskt organiserad högskola.¹⁶

Kungl. Maj:t föreslog i alla fall 1876 att staten tillfälligt skulle träda in efter Apotekarsocieteten. De följande riksdagarna beviljade anslag, men utan att fatta definitiva beslut. Till 1881 förklarade Medicinalstyrelsen – det nya namnet på Sundhetskollegium – att societeten sagt upp hyresavtalet med institutet. Den osäkra situationen gjorde det svårt att rekrytera och behålla lärare. Ett nytt avtal krävdes om verksamheten skulle fortsätta. Kungl. Maj:t godtog Medicinalstyrelsens synpunkter, men bortsåg från förslaget att kalla lärarna professorer. Riksdagen beviljade höjda anslag, som fördes till ordinarie stat.¹⁷

Farmaceutiska institutet låg hädanefter i statens händer. Dess framtid var beroende av att aktörer engagerade sig i en opinionsbildning som förmådde engagera de politiska beslutsfattarna. De behövde övertygas om att institutets intressen, till exempel av en utveckling i en mer vetenskaplig riktning, låg i samhällets intresse.

Andra sidan av uppbindningen vid staten var institutets separering från Apotekarsocieteten. Men den var relativ i så måtto att societeten alltså utsåg två ledamöter i styrelsen och engagerade sig i undervisningsfrågorna. Dessutom kom 1881 en separering från apoteken i och med att examineringen av farmacie studiosi då fördes från dem till institutet, ungefär som examinationen till apotekare 1867 hade övertagits från KI. Även denna separering var relativ på så sätt att den grundläggande skolningen låg kvar på apoteken, vilket innebar att undervisning och examinering alltså var särkopplade. Men den lokala antagningen av apotekselever reglerades, med skärpta krav på förkunskaper.

EN NY STUDIEPLAN började dryftas strax efter det statliga övertagandet. Omsider mynnade diskussionerna ut i ett förslag som ger en indikation på hur Farmaceutiska institutet bedömde statens intresse.

Läraren i kemi och farmaceutisk kemi, apotekaren Ludvig Stahre, beskrev i en inlägga problem med undervisningen. Till dem hörde att kurserna inte självklart kom i en lämplig ordning; beroende på antag-

16. *Afgifna utlåtanden*, 49; jfr Runeby, *Teknikerna, vetenskapen och kulturen*, 213ff.

17. RD 1876: proposition 1:7, 95ff; 1881: proposition 1:8, 16–24; Ekström & Danielsson, *Den farmaceutiska utbildningens historia*, 58ff.

ningstidpunkt kunde föreläsningarna i farmaceutisk kemi hamna före dem i allmän kemi. I kombination med andra problem bidrog detta till att det ofta tog för lång tid mellan studiosi- respektive apotekarexamen. Normalbegåvade farmacie studiosi borde kunna klara apotekarexamen efter två års studier. För att nå detta mål behövde kurserna ordnas så att de grundläggande ämnesdelarna kom det första året och de mer tillämpade fackmomenten det andra. Dessutom behövde examineringssystemet förändras.¹⁸

Problemen kunde mötas med åtgärder av två slag: med ökade kostnader eller utan. Det första alternativet innebar, i huvudsak, att de båda huvudämnena delades upp i två, varvid lärarna gick från två till fyra. Då kunde föreläsningssurserna i ämnena grundläggande respektive tillämpade delar löpa samtidigt men för olika årskurser. Det andra alternativet innebar i stället att man behöll ordningen med två kombinationstjänster. Lösningen på det personallogistiska problemet blev då att bara ha antagning vartannat år, så att läraren kunde hålla föreläsningar om sitt ämne grundläggande del år ett och om den tillämpade delen år två. Stahre menade att det första alternativet självklart var bättre.

Efter utdragna bryderier beslutade styrelsen 1888 att till Medicinalstyrelsen överlämna ett förslag i enlighet med alternativ två, utan ökade kostnader för statsverket. Anledningen till detta var troligen att man inte hyste några förhoppningar om att tilldelas en dubbling av anslaget till lärarna samtidigt som man ändå ville söka förbättra undervisningen. Medicinalstyrelsen beviljade 1891 ett försök med det andra alternativets plan, i tvåtakt så att säga, och utfärdade 1894 nya föreskrifter om studieordning och examen.¹⁹

De innebar en tvåårig kurs för apotekarexamen, med antagning vartannat år och krav på två års praktik efter studiosiexamen innan man påbörjade apotekarkursen. Dess två årskurser ändade i slutförhör – man behövde klara det första för att få gå vidare till år två. När man klarat det andra årets slutförhör blev man »admitterad« till offentlig examinering för att bli apotekare.

18. Framställningen utgår från det fylliga referatet i utredningen *Till Farmaceutiska institutets styrelse* (Stockholm, 1918), som finns i RAI: Farmaceutiska institutet, Handlingar rörande lokalerna, FIII:2, men inte i KB:s Libris. Jag har sökt Stahres inlägga på en mängd ställen; det närmaste jag kom var RAI: Medicinalstyrelsen äldre huvudarkivet, Farmaceutiska institutets handlingar, F2:1, årsberättelsen daterad 27/7 1886 med påskriften i rött »Obs Prof Stahres förslag« – men bilagan är inte på plats.

19. SFS (1894), nr 50.

Studieordningen av 1894 var ett försök att hantera problem i sin tid. Denna kompromiss påverkade den farmaceutiska utbildningen under lång tid. Den kom att generera problem som blev allt svårare att hantera när behovet av farmaceutiskt bildade växte, men när den väl hade institutionaliserats blev den svår att förändra. För det krävdes en politisk viljeinsats.

Farmaceutiska institutet träder in i 1900-talet

De sista åren av 1800-talet rymde en del praktiskt och symboliskt betydelsefulla förändringar, som att inspektor fick den nya benämningen föreståndare. Kvinnor fick 1891 rätt att »utan hinder af sitt kön« antas som apotekselev och, i förlängningen, att bli apotekare, som de redan kunde bli läkare och tandläkare. Före beslutet diskuterades hur trångt det var på apotekarbanan och vilka svårigheter kvinnor skulle möta. Efter beslutet välkomnade Sydöstra Sveriges läkare- och apotekareförening »kvinnan« till kommande möten. Det fanns en lokal »läkare- och apotekareförening« på fler håll i landet.²⁰

Än mer diskuterades studentexamen som krav för inträde på apotekarbanan. I denna fråga engagerade sig tidigt Farmaceutiska föreningen, som alltså samlade icke-privilegierade farmaceuter. Man hänvisade till strävanden i andra kulturstater och menade att höjda krav skulle minska mängden inträdessökande. Önskemålet fördes vidare till Apotekar-societeten och Farmaceutiska institutet. Aktörerna diskuterade i termer av vetenskapliga kunskaper, allmän bildning och medborgerlig aktning, samtidigt som de gjorde jämförelser med läkar-, veterinär- och tandläkarbanorna. De var positiva. Men Medicinalstyrelsen fann 1890 höjningen så betänklig att man avlog begäran. Så få studenter skulle söka sig till apoteksbanan – eller så skulle avlöningen av biträdena få höjas så mycket – att många apotekare skulle bli »urståndsatta att tillbörligen betjena allmänheten«.²¹

20. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 12/6 1891 nr 32 (citatet är från ansökningar om att antas som apotekselev jämte Medicinalstyrelsens yttrande). *Några högst märkliga tankar med anledning af den nuvarande möjligheten för svensk kvinna att vara apotekare* (Karlshamn, 1891).

21. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 12/6 1891 nr 31; beslut i motsvarande statsrådsprotokoll. Handlingarna trycktes i *Farmaceutisk tidskrift* (1889), 357–365; (1890), 81–87, 273–282, 292–297. Jfr Ekström & Danielsson, *Den farmaceutiska utbildningens historia*, 76ff.

Ett par år senare återkom Apotekarsocieteten, som framhöll hur mycket som förändrats på senare tid: »vetenskapliga studier idkas numera ej blott vid universiteten; de äro nödvändiga på många andra verksamhetsområden, ej minst det farmaceutiska«. Det var alls inget »öfvermått af vetande« man strävade efter. Även Farmaceutiska institutet förklarade att vetenskapen och farmacin utvecklats. Det var inte för att höja kårens sociala anseende som ökad skolbildning behövdes, utan för att kunna gallra ut okvalificerade och dana dugliga apotekare. Medicinalstyrelsen menade, å sin sida, att studentexamen överskattades och att den hade föga med de farmaceutiska fackstudierna att göra. Men man ville inte längre avstyrka. Kungl. Maj:t beslutade 1895 om studentexamen i enlighet med de farmaceutiska organisationernas önskemål.²²

Året efter bildades Farmaceutiska institutets elevförbund, som efter en vacklande början döptes om till elevkår 1905. Som andra studentorganisationer skaffade man sig ett standar att samlas kring. Medlemskap blev obligatoriskt 1909, varpå namnet ändrades till studentkår. Med sina medlemmar som redan verkat flera år i apotekspraktiken kom kåren att driva på många försök att reformera utbildningen.²³

I samma organisationsbyggande skede bildades 1903 Sveriges Farmaceutförbund. Sammanslutningen uppkom ur önskan om en centralstyrelse för de lokala farmaceutklubbar som dryftade långa arbetstider och låga löner. Förbundet var öppet för anställda farmaceuter och kom att ta över fackligt betonade frågor från Farmaceutiska föreningen. Organisationen blev på sitt sätt en motvikt till Apotekarsocieteten; till exempel blev medlemskap 1920 obligatoriskt för tjänstgöring på apotek. Som något av en parallell bildades 1907 Sveriges Apotekareförbund, vilket samlade apoteksföreståndarna som arbetsgivare; Apotekarsocieteten bestod bara av privilegierade apotekare och företrädde apoteksväsendet centralt, men hade ingen lokal organisation.²⁴

Farmaceut- och Apotekareförbunden organiserades på geografisk grund i kretsar, men inte som exempelvis veterinärerna även på basis av

22. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 22/3 1895 nr 38; *SFS* (1895), nr 21.

23. Hugerth m.fl. (red.), *Farmaceutiska studentkåren*.

24. *Sveriges Farmaceutförbund* (Stockholm, 1954); jfr Claesson, »Farmaceutiska sammanslutningar« och Lars-Erik Hansen & Leif Jacobsson, »Tre fackföreningar – ett apotek«, i Johanna Övling & Ingrid Jacobsson (red.), *Dofien av apotek* (Stockholm, 2014).

verksamheter som bildade specialsektioner. Apoteksverksamheten var länge mer homogen, samtidigt som den bars upp av aktörer med skiftande intressen. Detta påverkade förutsättningarna för opinionsbildning och kårformering. Den kunskapsbildning som var central för kåren påverkades i sin tur av dess utbildningsinstitution.

TANKEN PÅ EN ÖVERSYN av Farmaceutiska institutet aktualiserades vid sekelskiftet, då mycket i stadgan från 1846 ansågs otidsenligt. Medicinalstyrelsen fick 1897 i uppgift att ta fram förslag till nya bestämmelser. Vi har noterat att den läkardominerade styrelsen hade lite andra perspektiv på läroanstalten än farmaceuterna, vilka var mer intresserade av självständighet än av att betjäna andra. Frågan växte och kom att inbegripa förslag till ny utgiftsstat respektive stadga, liksom till en ny ordning för skolningen av apotekselever.

Lokalproblemen bidrog till att göra spörsmålen angelägna. Nyttillkommen undervisning och allt fler studerande gjorde utrymmena otillräckliga, varför man anhöll om att få begränsa elevantalet till 80. Medicinalstyrelsen tillstyrkte detta 1899, men ålade samtidigt institutet att utreda möjligheterna att utvidga lokalerna för att möjliggöra en expansion av utbildningen.²⁵

Frågan om översynen remitterades till Farmaceutiska institutet, som 1899 presenterade förslag. Vad gällde ny stat framhöll man att institutet var sämre tillgodosett än alla jämförbara läroanstalter, även det nya Tandläkarinstitutet. För att kunna ta in studerande årligen skulle det behövas ytterligare två huvudlärare och nya lokaler. Men då det bedömts orealistiskt att riksdagen skulle godta de anslagsökningar som krävdes för en sådan reform hade man inskränkt sig till förbättringar inom en bestående ram. Som vi såg ovan hade denna modesta hållning även präglat anslagsäskandena i början av 1890-talet, då en reformering av studieordningen dryftades. Anspråkslösheten skulle återkomma.²⁶

De lärare som fanns hade emellertid ansvar för omfattande högskolekurser och det fanns ingen anledning, förklarade man, att de skulle ha en sämre ställning än lärarna vid exempelvis KI eller KTH. De borde ha högre lön och vara professorer. För att kunna rekrytera och behålla goda lärarkrafter, i konkurrens med alternativet inkomstbringande praktik,

25. Ekström & Danielsson, *Den farmaceutiska utbildningens historia*, 79ff.

26. Underlagen till den följande framställningen, även de från Farmaceutiska elevförbundet, finns i RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 22/11 1901 nr 35.

måste även de assisterande lärarna få högre lön. Åt föreståndaren föreslogs inte höjd ersättning, men väl en sekreterare och en kamrerare. Den administrativa avlastningen krävdes för att föreståndaren »icke skall hindras att följa sin vetenskaps utveckling och fortfarande dömas till en äfven för läroverkets anseende skadlig översksamhet på vetenskapligt område«.

Förslagen remitterades till Apotekarsocieteten, som gjorde jämförelser med andra länder och ställde sig bakom äskandena. Medicinalstyrelsen fann det orimligt att med så små anslag driva en institution som var så viktig för landets sjukvård. Man föreslog en dubblering av utgiftsstaten.

I frågan om ny stadga förordade Farmaceutiska institutet en modernisering. Man konstaterade att institutionen stod under ledning av dels Medicinalstyrelsen, dels den styrelse som rymde lärarna och representerarna för Apotekarsocieteten. Befogenheterna blev oklara. Då det knappast var lämpligt att göra Medicinalstyrelsen till den egentliga styrelsen föreslogs en egen.

Stadgeförslagets befordringsbestämmelser sades vara modellerade efter dem vid KTH och Veterinärinstitutet. På motsvarande sätt som vid dessa och andra lärosäten skulle, för lärare i fackämnena, särskilt avseende fästas vid avlagd apotekarexamen. »I öfrigt har institutets styrelse inskränkt sig till att föreslå profföreläsningar samt, på det att sökande icke måtte saknas, alldeles afstått från disputationafhandling och disputation.« Däremot föreslog man en rätt att utnämna docenter. För denna merit förutsattes fördjupade studier efter apotekarexamen, »af hvilka studier kunna väntas fruktbärande arbete på farmaceutiskt-vetenskapligt område och utbildandet af såväl lärarekrafter för läroverket som framstående apotekare«.

Medicinalstyrelsen vände sig sedan mot tanken på »'docenter'« som varken avlagt disputationsprov eller gett ut någon vetenskaplig avhandling. Även Apotekarsocieteten avvisade docentidén. Men i stort godtog man förslagen.

Som synes verkar ingen aktör på den organisatoriskt splittrade farmaceutiska domänen vid denna tid ha varit intresserad av att driva en doktorsfråga. Intresset för att reformera Farmaceutiska institutet framstår inte heller som så stort. Apotekarsocieteten var mer intresserad av att farmaceuterna arbetade på i apotekens praktik än att det organiserades en akademisk utbildning för dem, och den medicinardominerade Medicinalstyrelsen var angelägen om att de effektivt betjänade läkarna,

utan de anspråk som kunde följa av högre utbildning. Dessa tunga institutioner var konservativa vad gällde utbildningen, men vi ska nu se att andra kunde vara mer intresserade av förändring.

FRÅGAN OM ELEVTIDEN blev omtvistad på ett sätt som är upplysande och som vi därför ska utreda. Farmaceutiska institutets styrelse konstaterade att denna första skolning, i form av tre års apotekstjänstgöring, var ett problem. Med hundratals lärare utspridda i landet blev resultatet ojämnt, ofta undermåligt. Särskilt gällde detta den teoretiska undervisningen, vilket visades av att nästan 40 % av dem som gått upp i farmacie studiosiexamen vid institutet blivit underkända. »Det ligger för öfrigt något föråldradt och skråmässigt i den fordran, att apotekaren skall icke blott praktiskt utan äfven teoretiskt utbilda apotekseleven.«

Den lösning man föreslog var att ordna en för alla apotekselever gemensam kurs vid Farmaceutiska institutet. Den behövde omfatta minst ett halvårs undervisning, vilket innebar att elevtiden fick kortas, förslagsvis till två år. De ordinarie lärarna var fullt upptagna med utbildningen till apotekare, varför assistenter under deras överinseende finge sköta elevundervisningen. För detta behövdes anslag och lokaler. Apotekarsocieteten var sedan positiv, men ville inte sänka elevtiden så mycket. Medicinalstyrelsen utarbetade förslag.

Efter detta fick Kungl. Maj:t motta en skrivelse från Farmaceutiska elevförbundet, en association av apotekselever. Man fann det principiellt otillfredsställande att det inte framgick om elevkursen skulle vara obligatorisk eller inte. På ett mer praktiskt plan hade förbundet synpunkter på detaljer i beräkningen av tjänstgöringstiden. Kontentan var att de föreslagna bestämmelserna skulle skapa olägenheter för många apotekselever, och att den totala studietiden ofta skulle förlängas, tvärt emot syftet med förslagen.

Kungl. Maj:t remitterade skrivelsen till Medicinalstyrelsen, som menade att resonemangen utgick från missuppfattningar, som att elevkursen skulle bli obligatorisk. Den borde inte föranleda någon åtgärd.

Elevförbundet återkom, lika formellt underdånigt men denna gång betydligt mer frispråkigt. Man hade alls inte missuppfattat Medicinalstyrelsens hållning. Problemet var att det från myndigheterna kom motstridiga bud, som att Farmaceutiska institutets examinerande lärare deklarerat att elevkursen *de facto* skulle göras obligatorisk. Eftersom det tydligen inte gick att förlita sig på Medicinalstyrelsens goda vilja för att bemöta praktiska olägenheter för eleverna, fick de i stället tala i egen

sak. I själva verket hade det jäst bland dem sedan länge. »Det har blott varit en tidsfråga, när det förlösande ordet skulle sägas.«

Den centrala frågan i förbundets långa skrivelse rörde syftet med elevtiden, vilket påverkade dess längd. Man höll före att det väsentliga vad gällde färdigheter och handlag kunde inhämtas på ett år, under förutsättning att tiden organiserades och användes förnuftigt. Varför fanns då ett absolut krav på minst tre år? Elevförbundet menade att lärtiden i realiteten tjänade andra syften än det nominella, det vill säga att utbilda eleven. Denna fick ofta slita ont som diskbiträde och springpojke – för att sedan möta svårigheter vid studiosiexamen. »De praktiska kunskaperna saknas, emedan han skött andra göromål än de, till hvilka han skall utbildas, de teoretiska, emedan han saknat tid till studier.« Tjänstgöringskravet och andra »arf från skråens tid« vidmakthöll en ordning i vilken eleven var praktiskt taget rättslös inför sin principal. »Det kan antagas, att bestämmelsen om ett visst tjänstgöringsminimum såsom elev afser att gifva någon stadga och säkerhet åt personalförhållandena på apoteken; man får knappast förutsätta, att den är till för att skaffa apoteksinnehavaren billigare personal.«

Styrelsen för Elevförbundet ansåg sig nödsakad att göra Kungl. Maj:t uppmärksam på fler olägenheter som drabbade apotekseleverna. Å deras vägnar var det dess »skyldighet att draga fram i dagen sanningen utan fikonlöf att användas såsom häfstång till kulturellt arbete«. Det framstod som ett symptom på missförhållandena, vilka upprätthölls genom ett *status quo* baserat på orimligheter, »att pennalismen på många apotek är vida svårare än på andra håll, där den mer uppmärksammas, – hvilket står i samband med apotekens privata affärsnatur«. Man kunde tänkt att situationen skulle ha förbättrats efter införandet av krav på studentexamen, förklarade förbundet, men det stillestånd som inträtt efter denna reform var olyckligare än alla andra »orubbade och konsekventa arkaismer«. Apotekarna gjorde alls ingen skillnad mellan studenterna och skolgossarna de tidigare haft som elever. Många av dem, inte minst de mer rustika i landsorten, såg det som sin plikt att inte bara undervisa utan även uppfostra eleverna.

Kungl. Maj:t önskade ett utlåtande från Apotekarsocieteten. Dess direktion förklarade att man inte kände till Elevförbundet, men antog att det bestod av unga människor utan kompetens att bedöma de förhållanden de uttalat sig om. I kontrast till den avvisande tonen var man i sak anmärkningsvärt tillmötesgående. Societeten godtog en annan beräkning av tjänstgöringstiden och en sänkning av den ända ned till två år,

under förutsättning att elevkursen vid institutet blev obligatorisk. Man föreslog också att den skulle utmynna i en farmacie kandidatexamen i stället för studiosiexamen.

Medicinalstyrelsen ville inte, i princip, motsätta sig en obligatorisk kurs och tvåårig elevtid när apotekarna själva förordade detta. Men likväl kunde man inte, till följd av bristen på lärare och utrymme vid Farmaceutiska institutet, tillstyrka förslaget. Kungl. Maj:t fick således till beslutet om ny stadga underlag som pekade i olika riktningar.

Som synes fanns motsättningar inom farmaceutkåren i vidare mening, något som gjorde det svårt att driva en tydlig linje. Vi har även sett att Medicinalstyrelsen inte understödde några självständighetssträvanden bland farmaceuter. Deras uppgift var att tjäna läkarna, i förlängningen allmänhetens praktiska intressen, inte några egna professionella.

RIKSDAGEN FICK 1901 ta ställning till planen för reformering av Farmaceutiska institutet. Propositionen förde vidare de förslag som framkommit – bortsett från Farmaceutiska elevförbundets, vilka förbigicks med tystnad – och slutade på en fördubbling av staten. Häri ingick utgifter för den nya elevkursen. Ecklesiastikministern förklarade att den vetenskapliga utvecklingen medfört höjda krav inte bara på apotekarna utan även på de lärare som skulle utbilda dem. I många andra länder ägde detta rum vid högskoleinstitutioner. Införandet av studentexamen som inträdeskrav angav att även Sveriges farmaceutiska läroanstalt borde »erhålla en sådan organisation, att den kan verka såsom en högre lärdomsanstalt«. För att nå detta mål fullt ut skulle det behövas fler lärare, men Medicinalstyrelsens plan innebar ett steg på vägen.²⁷

De förslag ministern gjort till sina godtogs i princip av Statsutskottet, utom vad gällde avlöningarna. De tänkta professorerna – fortfarande två kombinationstjänster med inriktning mot kemi respektive botanik – borde inte få högre lön än den som nyligen fastställts för extra ordinarie professorer vid universiteten och KI. Dessutom borde de benämnas just extra ordinarie, »e.o.«. Man sänkte också ersättningarna för de två andra lärarna, i fysik respektive teknisk farmaci och författningskunskap.²⁸

När förslagen sedan togs upp i kamrarna blev debatten upprörd på ett lite oväntat sätt. Avvägningen mellan olika moment i utbildningen

27. RD 1901: proposition nr 1:8, 177–192 (citatet: 190).

28. RD 1901: Statsutskottet utlåtande nr 9, 159–177.

hade skapat en motsättning mellan de båda huvudlärarna. Kemiläraren, apotekaren Ludvig Stahre, hade drivit förslaget till läroplan i kemisk riktning. Mot denna ensidighet hade protester inkommit från botanikläraren Henrik Viktor Rosendahl, läkare som disputerat på en farmakologisk avhandling.

Förutom denna motsättning uppmärksammades i riksdagen att Stahre som föreståndare utvidgat sin tjänstebostad till sex rum och kök. Detta utgjorde nästan en tredjedel av det komplex staten hyrde och innebar således en potentiell lösning av institutets lokalproblem, samtidigt som ministern inte kunde förklara hur bostaden blivit så stor. Dessutom skulle föreståndaren behålla hela sitt arvode trots nytillkommen sekreterarhjälp. Förmånerna innebar att lärarna skulle få mycket olika ersättning. Lönerna diskuterades även i relation till möjliga återverkningar, exempelvis i form av krav på lönehöjningar från KI.²⁹

Första kammaren förordade utskottsförslaget om lägre löner till e.o. professorer. Andra kammaren följde propositionens förslag om professorer med högre lön. Gemensam votering resulterade i e.o. professorer med lägre lön.

Som vi ser snubblade förslagen om lönerna på mållinjen, trots att institutet varit så modest som möjligt med tanke på riksdagsbehandlingen. I det följande ska vi ett par gånger återkomma till professorernas lönefråga. Den belyser på ett handfast vis systemkaraktären på den ordning i vilken den högre utbildningens institutioner ingick.

EN NY STADGA fastställdes i slutet av 1901. Farmaceutiska institutets uppgift var »att meddela dem, som egna sig åt apotekareyrket, teoretisk och praktisk undervisning, äfvensom att främja utvecklingen af de vetenskaper, som tillhöra området för institutets verksamhet«. Institutet stod under ledning av en styrelse om fem ledamöter. Medicinalstyrelsens föredragande av apoteksärenden var självskriven; av de övriga utsåg Kungl. Maj:t tre, Apotekarsocieteten en. Föreståndaren var föredragande inom styrelsen, men deltog inte i dess beslut. Kungl. Maj:t förordnade en av de e.o. professorerna till föreståndare på förslag av styrelsen och efter hörande av lärarkollegiet. Föreståndaren var ordförande för kollegiet, som hade att avge yttranden och förslag till styrelsen i olika frågor.³⁰

29. RD 1901: FK protokoll nr 19, 39–44; AK protokoll nr 19, 11–32 och nr 20, 13.

30. SFS (1901), nr 91.

Innehavare av e.o. professur utnämndes av Kungl. Maj:t på förslag av styrelsen, efter hörande av kollegiet. Styrelsen bestämde tid för föreläsningsprov och kunde till sig adjungera sakkunniga. Vid tillsättning av lärartjänst »bör afseende endast fästas vid sökandes skicklighet och lämplighet för tjensten, styrkta genom aflagda examina och prof, utgifna vetenskapliga arbeten, verksamhet såsom lärare och hvad i öfrigt kan gifva tillförlitlig upplysning i detta afseende«. Det tillkom sedan lärarna att undervisa och sätta betyg »samt följa och, om möjligt, främja vetenskapens utveckling«.

Undervisning gavs, för det första, åt apotekselever i en särskild lärokurs för farmacie kandidatexamen. För tillträde till den krävdes godkännande som apotekselev efter minst två års tjänstgöring; vid beräkningen av denna tid var hänsyn tagen till de olägenheter Elevförbundet påtalat. En separat kungörelse fastslog kravet på studentexamen och preciserade dels en skyldighet att meddela Medicinalstyrelsen om antagning av apotekselever, dels vad apoteksföreståndaren skulle undervisa i. Godkänd lärokurs och praktisk prövning hos instruktionsapotekaren fordrades sedan för att gå upp i kandidatexamen, som förrättades av lärare i närvaro av styrelseledamot.³¹

För det andra gavs undervisning åt farmacie kandidater som siktade på apotekarexamen. Denna lärokurs var tvåårig, med en grundläggande del under första året och en tillämpad under det andra, vartill kom praktiska övningar. För tillträde fordrades avlagd kandidatexamen – eller äldre studiosiexamen – och minst ett års påföljande apotekstjänstgöring. Vid läsårets slut hölls provningar av hela årets kurs som bedömdes av hela lärarkollegiet, alltså den äldre *examen rigorosum*-formen. Den offentliga examineringen resulterade i graderade betyg. Medicinalstyrelsen kunde sedan förklara den som godkänts för apotekare.

SAMMANFATTNINGSVIS konstaterar vi att inte bara apoteksväsendet utan även utbildningen för det präglades av institutionellt stigberoende. Skolningen in i yrket fortsatte att till stor del vara verksamhetsförlagd och organiserad enligt en aldrig trestegsmodell, även om ett år av lärlingstiden 1901 fördes över till Farmaceutiska institutet. Detta innebar en närmare förening av undervisning och examinering som stärkte institutets självständighet. Man hade intagning till kandidatkursen

31. SFS (1901), nr 92.

årligen, och vartannat år till apotekarkursen i enlighet med 1894 års studieordning.

Historien om Elevförbundet gav en bild av hur den initiala undervisningen var ordnad. De skiftande intressena hos olika apoteksarbetare bidrog till en organisationsbildning med en mängd olika farmaceutröster. Detta var knappast till fördel för en opinionsbildning kring gemensamma professionella intressen, med utbildningsfrågorna bland de centrala.

Under utvecklingens gång har vi även noterat övertaganden av organisationselement från samtida institutioner i det högre utbildningssystemet: inspektorn blev föreståndare, studentexamen blev behörighetskrav och en kandidatexamen infördes, lärarna skulle bli professorer. Fastän de till slut fick en benämning och avlöning som innebar en skiljelinje som markerade en underordnad position på domänen, så hade den ansvarige ministern uttryckt en vision om att institutet skulle bli »en högre lärdomsanstalt«. Det skulle dröja med upphöjelsen. Farmaceutiska institutet separerades dock från Medicinalstyrelsen, även om en representant därifrån fortfarande ingick i styrelsen – lite som att Apotekarsocieteten hade kvar representanter i styrelsen även efter det att staten 1881 övertagit det finansiella ansvaret för institutet. Dess relativa självständighet stärktes samtidigt som aktörer bevakade olika avnämningarnas intressen.

För lärare och potentiella lärare utgjorde apoteksväsendets praktik en möjlighet, vilken kunde bli ett argument för lönemässig upphöjelse: konkurrensen från privata alternativ gick att översätta till ett behov av högre löner från det allmänna. Ganska många gick denna väg, så argumentet att lärosätet kunde tappa lärare hade fog för sig.

Strandade reformförsök

Elevtillströmningen till det nya institutet blev större än väntat. Den tilltagande trångboddheten kunde förstås som en lokalbrist. En viss lättnad kom när Ludvig Stahre lämnade sin post 1902, sedan han fått privilegium på apoteket Leoparden. Hans tjänstebostad och en del andra utrymmen kunde byggas om för institutets behov. Detta förslög inte. Även om Medicinalstyrelsen önskat en expansion av utbildningen var en sådan ogenomförbar i de befintliga lokalerna. Spärren vid 80 elever på apotekarkursen kom att bestå till slutet av 1940-talet.³²

32. RD 1905: proposition nr 1:8, 221–234; Ekström, »Den farmaceutiska utbildningens historia«, 200.

Vi ska i detta avsnitt se hur politikernas intresse för farmaceutisk undervisning inte räckte, trots utbildningens betydelse för apoteksväsendet, för att reformera den ordning vars institutionalisering vi följt ovan. Fastän apotekssystemet var trögföränderligt reformerades det på marginalen genom ändrad reglering av produktionen. För att hantera konsekvenser av ändrade produktionsförhållanden tillkom en marginal-institution i form av Statens farmaceutiska laboratorium.

STYRELSEN FÖRKLARADE 1907, i en skrivelse till Kungl. Maj:t, att en tredjedel av de inträdessökande till apotekarkursen fick avvisas på grund av platsbrist. I och med att antagning bara skedde vartannat år blev studietiderna utdragna för många. Eftersom Apotekarsocieteten dessutom hade aviserat en fördubbling av hyran för lokalerna framstod ett nybygge som den enda rationella lösningen.³³

Farmaceutiska institutet fick anslag för att utarbeta planer i samarbete med Överintendentsämbetet. Två år senare överlämnades ett förslag till en statlig byggnad på Norra Djurgården, nära det område där Veterinärinstitutet sedan byggdes. Kostnaderna var stora. Kungl. Maj:t lät byggfrågan vila.

Styrelsen befarade att förslaget inte skulle realiseras till följd av anslagsbehoven och undersökte möjligheterna att utvidga de befintliga lokalerna. Samtidigt fortsatte man inom institutet att utreda en ny studieordning, med årlig intagning till apotekarkursen, och vad en sådan skulle kräva i termer av lärare och lokaler. Styrelsen sökte utarbeta provisoriska lösningar, men en majoritet inom lärarkollegiet stod fast vid uppfattningen att ett tidsenligt nybygge var en förutsättning för den omorganisation det fanns sådant behov av. Efter försök till sammanjämkningar lät även Farmaceutiska institutet 1911 byggfrågan vila.³⁴

Personalproblemen var en annan aspekt av institutets belägenhet. Man anhöll löpande om förbättrade villkor för de e.o. professorerna och föreståndaren, för assistenterna och kamreraren. Äskandena samlades upp av den statliga Löneregleringskommittén, som 1910 avlämnade sitt betänkande i ärendet.³⁵

33. Materialsituationen är här svåröverskådlig, men det mesta finns samlat i RAiT Farmaceutiska institutet, Handlingar rörande lokalerna, FIII:1–2; se speciellt »Dossier omfattande farmaceutiska institutets lokalfråga« i vol. 2.

34. Kompletterande material finns i RAiT Farmaceutiska institutet, Handlingar rörande institutets stadgar, stat m.m., FII:1.

35. *Underdånigt betänkande afgifvet af den af Kungl. Maj:t den 3 oktober 1902 tillsatta kom-*

Man bekräftade i princip problemen och rimligheten i institutets önskemål. En del av kommitténs lösning var att ta bort den egentliga bestämmelsen »extra ordinarie« för professorerna, som var ordinarie statstjänstemän med en maktpåliggande arbetsbörda. Avlöningen var en knivigare fråga, som inbegrep föreställningar om skiljelinjer och farhågor för förhöjda krav från andra.

Kommittén föreslog en lägre lön än vid universiteten och KI, på vilkas nivå även KTH:s och barnmorskeläroanstalternas professorer låg. Argumentet var att institutets uppgift var att på relativt kort tid förmedla yrkesskicklighet, och att det inte hade samma vetenskapliga betydenhet som universiteten. Man hänvisade även till förslag rörande andra läroanstalter, som Chalmers, Skogsinstitutet, Veterinärinstitutet. En annan del av kommitténs lösning av personalproblemen var att i institutets stat ersätta assistenterna, som ansvarade för kandidatkursen, med fyra laboratorer. De borde ges högre lön då det av dem »bör fordras en något mera vetenskaplig utbildning, än den om vunnits enbart genom afläggande av apotekareexamen«.³⁶

Ecklesiastikministern godtog kommitténs förslag, som i praktiken innebar en klass av lägre avlönade professorer, liksom för Chalmers, lantbruksinstitutet och andra. Motionärer protesterade. I kammaren vände sig en kritiker mot den outtalade principen bakom Löneregleringskommitténs förslag. Han förklarade att professorer vid fackhögskolorna borde ha samma lön som sina kolleger vid universiteten, »ty den vetenskapliga utbildningen kan vara fullt lika behöflig, då det gäller ett visst praktiskt fack som med afseende på ett teoretiskt ämne vid universiteten«. För övrigt borde man ha utrett en begränsning av antalet elever – något som kunde minskat behovet av lärare – eftersom »ett proletariat bland farmaceuterna börjat uppstå«.³⁷

Institutets e.o. professorer fick sina lägre löner.

POLITIKERNAS INTRESSE för Farmaceutiska institutet var alltså inte så stort, vilket bidrog till att befästa de problem som var beroende av riksdagen för sin lösning. Intresset för apoteksväsendet var större. Det förhållandet att läkemedelspolitiken rymde såväl sjukvårds- som

mitté rörande reglering af statens ämbetsverks och myndigheters löneförhållanden m.m. XXVI (Stockholm, 1910).

36. Ibid., 90.

37. RD 1911: proposition nr 1:8, 160–213; Statsutskottet utlåtande nr 8, 60–66; AK motion nr 102; AK protokoll nr 11, 39f.

näringspolitiska aspekter var en spegling av den institutionella ordning inom vilken apoteken verkade. Det växande ansvar staten tillskrevs för folkets hälsa, för att medborgarna i landets alla hörn skulle ha tillgång till läkemedel till överkomliga priser, var svårt att hantera när det offentliga hade så begränsad makt över den privata apoteksverksamheten. Systemets spårbundenhet innebar problem för den som ville reformera det.

I riksdagen kom 1906 en motion från Edvard Wavrinsky om en modernisering av apotekarreglementet från 1819. Som vi såg i *Tandläkarna* hade han två år tidigare engagerat sig i frågan om en tandvård för folket. Inte heller denna gång fick han med sig parlamentet, efter det att första kammaren röstat ned förslaget att begära en utredning.³⁸

Året efter kom en motion från den liberale läkaren och folkbildaren Knut Kjellberg. Han förklarade att handeln med läkemedel i och för sig var en affärsrörelse, »som kräver sin alldeles speciella, vetenskapliga fackutbildning«, men att apoteksväsendet primärt borde ses som en samhällsinstitution. Här stod önskemålen hos allmänheten mot dem hos verksamhetsidkarna, som behövde få en utkomst av rörelsen för att kunna upprätthålla den, inte minst vid landsortsapotek som knappt bar sig. Vidare stod de privilegierade apotekarnas intressen mot de obefordrades, något som kom till uttryck i de förras motstånd mot nyetableringar. Det behövdes reformer för att möta alla parter berättigade krav. En lösning vore att staten började ta över apoteken efter 1920, då privilegier inte längre fick överlätas. Kjellberg yrkade på en utredning.³⁹

Åsikterna om statsdrift skiftade, men kamrarna enades om behovet av en allsidig utredning av apoteksväsendets framtid. En kommitté tillsattes 1912.⁴⁰

Då rasade redan den så kallade apoteksvarustriden, som hade tagit sin början 1903. Apotekarsocieteten hade yrkat på en modernisering av de 1600-talsbestämmelser som reglerade läkemedelshanteringen, och presenterade lagförslag som skärpte apotekens ensamrätt. Mot detta opponerade sig Kemistsamfundet, som ville skydda allmänheten inte bara mot okontrollerad läkemedelshantering utan även mot otillbörlig monopolisering. Debatten drevs sedan av en mängd aktörer, från Generaltullstyrelsen till Sveriges Färg-, drog- och kemikaliehandlares

38. RD 1906: AK motion nr 2; AK:s andra tillfälliga utskott utlåtande nr 3; FK protokoll nr 24, 74f.

39. RD 1907: AK motion nr 53, 7.

40. RD 1907: FK:s andra tillfälliga utskott utlåtande nr 9; AK:s andra tillfälliga utskott utlåtande nr 7; AK protokoll nr 50, 19f.

förening, och fördes i pressen såväl som riksdagen. I centrum stod en till synes enkel sakfråga: vad är ett läkemedel? Frågan blev omstridd eftersom svaret hade påtagliga återverkningar för deltagarna i dragkampen om läkemedelsbegreppets rätta användningskriterier.⁴¹

Efter olika turer kom 1913 en proposition. Civilministern föreslog, i princip, att varor som var läkemedel skulle klassas som apoteksvaror och endast få säljas av apotek. Det låg i allmänhetens intresse att dessa hanterades på ett kompetent sätt. I avvaktan på beslut om ett framtida apotekssystem låg det även i hälsovårdens intresse att handeln inte släpptes helt fri, eftersom det nog skulle göra det omöjligt att utan statsbidrag driva apotek i glesbefolkade trakter. Men en rad varor, som plåster och mineralvatten, kunde få säljas av andra. Förslagen innebar en precisering av apotekens privilegium på detaljhandeln.⁴²

Annorlunda var det med tillverkningen. Den kunde för en del läkemedel med fördel ske »fabriksmässigt, varigenom billigare pris och i vissa fall större homogenitet och bättre beskaffenhet erhöles än vid tillredning i mindre partier å apotek«. En sådan näringsfrihet låg i allmänhetens såväl som industrins intresse, och kunde underlätta uppkomsten av en fabrikstillverkning inom landet.⁴³

Efter en riksdagsbehandling med många motioner godtogs 1913 en apoteksvarustadga. Den aktualiserade frågan om läkemedelskontrollen. En övervakning skedde indirekt genom farmakopéns reglering av hur läkemedel skulle beredas, vartill kom direkta visitationer. Ett nytt moment tillkom med apoteksvarustadgan, som bröt apotekarnas ensamrätt på import av läkemedel. Medicinalstyrelsen föreslog i detta läge inrättandet av ett farmaceutiskt laboratorium vid Statsmedicinska anstalten för att möta kontrollbehovet. Laboratoriet skulle bistå i olika tillsynsuppgifter och vid farmakopérevisioner, men även utföra självständigt vetenskapligt arbete. Socialministern godtog förslagen och riksdagen fattade 1914 beslut om att inrätta laboratoriet. När Statsmedicinska anstalten ett par år senare delades upp i Statens rättskemiska laboratorium och Statens bakteriologiska laboratorium, som övervakade smittsamma sjukdomar, blev Statens farmaceutiska laboratorium en självständig institution.⁴⁴

41. Lönngren (red.), *Svensk farmaci*, I, 102–113.

42. RD 1913: proposition nr 243.

43. *Ibid.*, 15.

44. RD 1914 B: proposition nr 1:6, 157–171; jfr Lönngren (red.), *Svensk farmaci*, I, 117ff.

Världskriget med dess handelsrestriktioner underströk vikten av att staten ordnade läkemedelsförsörjningen i riket, vilket bland annat ledde till att apotekarkunskapen fick representation i Medicinalstyrelsen. Den kommitté som hade tillsatts 1912 för att utreda organiseringen av apoteksväsendet efter 1920 lämnade 1919 ett betänkande om 1400 sidor i tre delar.

Den ambitiösa kartläggningen rymde även en redogörelse för den farmaceutiska utbildningens historia. En genomgång av förhållandena i andra länder visade bland annat att man på flera håll infört någon form av högre examen, vilken kunde leda till en titel som *Doctor Pharmaciae*. Betänkandet rymde även förslag till ändringar i apotekarreglementet. De som medförde justeringar i läkarinstruktionen, veterinärinstruktionen och ordningen för tandläkekonstens utövning belyser hur det på den medicinska domänen fanns ett system av professioner som bands samman av beroenden.⁴⁵

Trots överarbetning av en ny sakkunnig ledde allt detta utredningsarbete inte till större förändringar av apoteksväsendet. Alla intressen och aktörer tenderade att ta ut varandra på sätt som blockerade omdaningar. Systemet var nästan reformresistent.

EN REFORMERING av Farmaceutiska institutet aktualiserades också vid denna tid. Apotekarsocieteten anmodade 1914 styrelsen att arbeta för nya lokaler och för en ändring av apotekarkursen, så att årlig antagning blev möjlig.

I slutet av 1916 lämnade styrelsen en skrivelse till Kungl. Maj:t. I den föreslogs att man skulle ta över KTH:s lokaler för kemiteknik när verksamheterna i dem flyttade över till nybyggna vid Valhallavägen. Bakom detta initiativ stod styrelsens relativt nye ordförande, Vilhelm Palmær, som i egenskap av kemiprofessor vid KTH var väl insatt i hur denna institution fört kampen för nya lokaler och professurer. En flytt skulle bli billig för statsverket i jämförelse med det förslag om nybygge som vilade hos Kungl. Maj:t, förklarade man. Lokalerna var redan utrustade för att klara undervisningens krav, samtidigt som denna utrustning gjorde dem otjänliga för annan verksamhet utan kostsamma ändringar.⁴⁶

45. Betänkande och förslag avgivet av den av Kungl. Maj:t den 23 september 1912 tillsatta kommittén för apoteksväsendets i riket ordnande vid 1920 års utgång III (Stockholm, 1920), 472; jfr Lönnngren (red.), *Svensk farmaci*, I, 113ff och 142ff.

46. I den följande historien är det inte lätt att finna var alla skrivelser och förslag hamnat till slut, i flera fall för att de aktuella konseljakterna inte är på plats, varför jag gör

Lite senare utredde man institutets stat och kom fram till att professorerna måste få högre lön. Löneregleringskommitténs tidigare argument bemöttes. Det var fråga om en fullgod vetenskaplig utbildning, som inte blivit mindre högskolemässig bara för att den separerats från KI. Att dess teoretiska del var jämförelsevis kort hängde samman med den förberedande utbildning som ägde rum på apotek. Man såg ingen anledning till att professorerna lönemässigt skulle inta en »undantagsställning« i förhållande till sina motsvarigheter på andra håll, en nedvärdering som var betänklig för »Farmaceutiska institutets ställning som högskola«. Men om lärarna fick högre lön borde deras arbete inte få tas med i tjänsteårsberäkningen, så att en professur inte bleve en övergångsplats till »ett mera indräktigt apoteksprivilegium«. Bland övriga förslag fanns en del ändrade benämningar: Kungl. Farmaceutiska högskolan, rektor.⁴⁷

STYRELSEN TILLSATTE EN KOMMITTÉ med uppdraget att utröna behovet av en omorganisation i väntan på Kungl. Maj:ts beslut i lokal- och lönestatfrågorna. Man presenterade 1918 den första större utredningen av Farmaceutiska institutet. Den tecknade en fyllig historik över institutionen, men beskrev framför allt problem och föreslog lösningar.⁴⁸

I centrum av problembeskrivningen stod den institutionaliserade ordning som sedan 1894 styrt studierna. Dess största brist var att den bara tillät antagning vartannat år, ett förhållande som saknade motsvarighet vid någon annan högskola, inom eller utom landet, och som mött mycken kritik. Bristen på samband mellan kandidat- respektive apotekarexamen var också ett problem. Det mellanliggande praktikkravet separerade kurserna. Resultatet blev att det krävdes repetition som innebar en omläsning, vilken bidrog till en späckad läroplan och en forcering

---

en generell hänvisning till RAI: Farmaceutiska institutet, Handlingar rörande lokalerna, FIII:2, som samlar nästan allt material (här styrelsens skrivelse 16/12 1916); en överblick över processens turer ges i RD 1922: proposition nr 1:8, 199–215.

47. Även här är materialsituationen mycket rörig, varför jag hänvisar till RAI: Farmaceutiska institutet, Handlingar rörande institutets stadgar, stat m.m., FII:1, skrivelse 30/4 1917.

48. Utredningen, *Till Farmaceutiska institutets styrelse*, är daterad augusti 1918 och omfattar 50 sidor jämte bilagor och finns alltså i RAI: Farmaceutiska institutet, Handlingar rörande lokalerna, FIII:2. Jag tackar Gunnar Lundberg, biblioteksansvarig vid Apotekarsocieteten, för vänlig hjälp i jakten på denna skrift, som han till slut hittade utspridd i *Svensk farmaceutisk tidskrift* (1919), men då bara dess senare del.

av föreläsningar och laborationsövningar under apotekarkursens två år. Ordningen innebar att studietiden ofta blev utdragen.

Central i kommitténs förslag till »ett rationellt ordnande av det farmaceutiska undervisningsväsendet« var en ny läroplan, med en treårig, sammanhållen utbildning. Kraven på studentexamen och två års inledande apotekstjänstgöring skulle kvarstå, liksom de två examina, men de skulle inte särkopplas av en flerårig praktikperiod. Det första året fram till kandidatexamen borde i princip begränsas till grundläggande ämnen, främst kemi och botanik, men måste av praktiska skäl även rymma vissa tillämpningsämnen. Detta kom sig av omgivningens behov av kvalificerad arbetskraft i kombination med det förhållandet att många studerande inte gick vidare i studierna utan i arbetslivet. Men kandidatexamen borde inte bara vara »avsedd att för det praktiska arbetet förskaffa apoteken en personal av lägre lönegrad, utan också på samma gång vara grundläggande för den efterföljande apotekarexamen«. För dem som gick vidare skulle apotekarkursens två år innebära en koncentration på fackämnena, varigenom forcering kunde undvikas och fördjupning möjliggöras. Tentamina efter hand skulle ersätta den avslutande *examen rigorosum*.⁴⁹

Även om studietiden inte skulle förlängas var förändringarna av läroplanen så genomgripande, förklarade kommittén, att de nödvändiggjorde en utökning av lärarkrafterna. Ämnet teknisk farmaci, som från början handlat om utrustning och instrument, behövde omvandlas i enlighet med »vår tids utveckling« mot en storindustri för läkemedelsproduktion. Även detta nya, tredje huvudämne skulle företrädas av professor. Samtidigt gjorde den reformerade läroplanen, med årligt intag, att de båda äldre kombinationstjänsterna finge delas upp i sina ingående specialiteter. Men de två nya lärarna kunde få en ställning som lektorer, som vid läroverken snarare än universiteten. Under professorernas överinseende skulle övningarna ledas av laboratorer, med högre akademisk examen, vilka i sin tur skulle ha hjälp av assistenter, lämpligen med apotekarexamen. Till detta kom vissa ytterligare lärare, liksom en bibliotekarie på ordinarie stat som vid andra högskolor. Ökningen av personalen var, förklarade kommittén, liten i relation till den stora reformen.⁵⁰

Till denna hörde även en lösning av det problem trångboddheten utgjorde. Den föreslagna omgestaltningen av undervisningen förutsatte

49. *Till Farmaceutiska institutets styrelse*, 28.

50. *Ibid.*, 42.

att de gamla lokalerna skulle »ersättas av sådana, som bättre motsvara tidsförhållandena och de krav, vilka kunna och böra ställas på en farmaceutisk högskola«. Byggnaderna för KTH:s fackskola för kemisk teknologi vore utmärkta, men tillbyggnader på flyglarna var absolut nödvändiga för att möjliggöra omorganisationen.⁵¹

Reformerna vad gällde läroplan, lärarkrafter och lokaler innebar att stadgan behövde en grundlig omarbetning. Man upprepade förslagen att institutet borde ombildas till Kungl. Farmaceutiska högskolan, med en rektor i ledningen.

Kollegiet ställde sig enhälligt bakom kommitténs förslag. Styrelsen framhöll – ungefär som i de likartade fall vi följt i tidigare kapitel – att lokaler och lärarkrafter var förutsättningar för det tidsenliga ordnande av undervisningen som det fanns sådant behov av. Hållningen var inte längre lika modest.⁵²

MYNDIGHETERNA var mer avvaktande. Efter invändningar från KTH utarbetade Byggnadsstyrelsen förslag av provisorisk karaktär, så att Farmaceutiska institutets inflyttning inte skulle innebära en låsning av hur hela byggnadskomplexet kunde användas. Kungl. Maj:t förutskickade i början av 1921 en proposition så fort utredningarna slutförts.⁵³

Institutets styrelse vände sig mot nedskärningarna och tanken på en provisorisk lösning av lokalfrågan. Lärarkollegiet förklarade att ytterligare inskränkningar skulle göra det omöjligt att anta förslaget. I samma skede presenterade Finansdepartementet planer för statens byggande i Stockholm, enligt vilka institutet skulle få permanenta lokaler i Svea ingenjörskårs kasernområde på Kungsholmen. Kungl. Maj:t förklarade att det inte blev någon proposition. Byggnadsstyrelsen fick i uppdrag att utarbeta nya förslag.⁵⁴

Det visade sig sedan att kasernområdet inte skulle bli ledigt förrän lokaler i andra led blivit klara. Samtidigt gjorde det statsfinansiella läget i denna efterkrigstid att alla byggprojekt blev vanskliga, som för Chalmers och Tandläkarinstitutet. Men i januari 1922 förklarade ecklesiastikministern att beslut måste fattas trots det ekonomiska läget, eftersom den svävande byggfrågan haft en förlamande inverkan på Farmaceutiska

51. Ibid., 46.

52. RAI Farmaceutiska institutet, lärarkollegiet 24/9 1918; styrelsen 4/9 1919.

53. RAI Farmaceutiska institutet, Handlingar rörande lokalerna, FIII:2. RD 1921: proposition nr 1:8, 282.

54. RD 1921: proposition nr 251.

institutet. Han tillstyrkte förslaget att överta KTH:s gamla kemibyggnad, vilket institutet också förordat.⁵⁵

Statsutskottet sade sig inse att något måste göras för att lösa institutets lokalfråga, men ville inte låsa användningen av det fördelaktigt belägna tomtområdet. Samtidigt som utskottet tillstyrkte propositionen underströk det karaktären av provisorium genom att minimera ändringsarbetena. Anslaget halverades genom en strykning av den tillbyggnad lärarkollegiet förklarat absolut nödvändig för en omorganisation. Ingen protesterade i kamrarna. Men i anslutning till en följdproposition kommenterade en riksdagsman behovet av att reformera farmaceututbildningen, något som kunde bidra till att sänka apotekens kostnader, i förlängningen priset på mediciner för allmänheten.⁵⁶

Vi konstaterar att statsmakterna begränsade sig till förslag i lokalfrågan, liksom att Farmaceutiska institutet även i den snubblade på mållinjen, trots att det till den tidigare modesta hållningen kommit en lätt ultimativ ton. De otillräckliga lokalerna omöjliggjorde den omorganisation som föreslagits i den egna utredningen 1918 och som inbegrep en reformering av den studieordning som sedan 1894 styrt undervisningen. Denna ordning var redan då en kompromiss för att hantera problem som nog var olösliga utan resurstillskott. Den blev allt mer dysfunktionell när behovet av farmaceutiskt utbildade växte.

När de nya lokalerna invigdes 1925 konstaterade styrelseordförande Palmær att det var »ont om pengar och ont om hus i våra dagar«. Stockholms högskolas rektor hälsade Farmaceutiska institutet välkommet till »bildningshärden vid Observatoriekullens fot«, men i högtidstalen hänvisades det mer till praktisk yrkesutbildning än vetenskaplig forskning.⁵⁷

FRÅGAN OM LÖNESTATEN utvecklades samtidigt som byggfrågan men inte heller den förmådde riktigt vinna politikerna för institutets sak. En mängd propåer om förbättrade villkor för lärarna fördes till Löneregleringskommittén av år 1902, som fortfarande var i arbete. I ett utlåtande förklarade den 1919 att löneskillnader mellan olika professorskategorier kunde vara betingade av realiteter. Samtidigt konstaterade man att

55. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 7/1 1922 nr 1, punkt 95 i vol. II. RD 1922: proposition nr 1:8, 199–215

56. RD 1922: Statsutskottet utlåtande nr 8A, 42f. RD 1923: AK protokoll nr 20, 16ff.

57. »Kungl. Farmaceutiska institutet inviger sina nya lokaler«, *Farmaceutisk revy* (1925), 158, 168.

tidigare förslag från kommittén om differentierade löner inte följts av riksdagen, som valt att placera professorerna vid Skogs- och Veterinärhögskolorna jämte andra anstalter på universitetsnivå. I ljuset av dessa beslut fann kommittén att även Farmaceutiska institutets professorer lönemässigt borde jämföras med universitetens.⁵⁸

I en proposition bejakade Kungl. Maj:t 1920 dessa förslag. Statsutskottet tillstyrkte, men reservanter ville avslå: riksdagen borde inte föregripa den utredning av lönefrågor som just aktualiserats. Debatterna i kamrarna handlade sedan mer om principer, rättvisa och statsfinansiella prejudikat än om Farmaceutiska institutets belägenhet. Gemensam votering slutade i avslag.⁵⁹

Den utveckling som för institutet först förefallit gynnsam gäckades alltså än en gång i det avgörande mötet med politikerna. Lönefrågans fortsatta öden blev inte mycket lyckligare, men hanteringen av den är upplysande. Vi ska översiktligt följa denna process, som genom att inbegripa nästan alla läroanstalter vi behandlat belyser dynamiken i det system i vilket institutet ingick.

Professorernas löner och institutionernas positioner

Högskolornas löner regleringskommitté tillsattes 1920. Den skulle bland annat utreda om lärosätena borde inordnas i det nya statliga avlöningsreglementet, som innebar en större förvaltningsmässig likformighet. Till exempel kunde man avveckla ersättningar vid sidan av lönen, som fri bostad.⁶⁰

I sitt första betänkande föreslog kommittén 1921 att universiteten och Karolinska institutet skulle inordnas i detta reglemente, vilket skulle ge »större enhetlighet och reda i avlöningsförhållandena«. Samtidigt borde professorernas löner höjas väsentligt med tanke på deras betydelse för högre utbildning och forskning. Universiteten och KI intog, tillsammans med de enskilda högskolorna i Stockholm och Göteborg, i sammanhanget en särskild ställning. Det var bara vid dem som akademisk doktorsgrad kunde vinnas, varför de i stor utsträckning utbildade

58. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 7/1 1920 nr 1, punkt 142 i vol. II.

59. RD 1920: proposition nr 1:8, 308–321; Statsutskottet utlåtande nr 8A, 73ff, 206; FK protokoll nr 39, 54ff; AK protokoll nr 47, 39–46.

60. Utifrån en annan infallsvinkel har jag analyserat den följande historien i *Staten, Chalmers och vetenskapen*, 256ff, 295–302, som jag gör en allmän hänvisning till.

övriga högskolors lärarkårer. I en vindlande lång reservation förklarade en ledamot, professorn i sanskrit vid Uppsala universitet, att universitetsprofessorn intog en sådan »särställning« att han måste ha en särskild löneplan, med högre ersättning.⁶¹

Året efter presenterade kommittén i ett andra betänkande förslag för en mängd fackhögskolor och vetenskapliga anstalter. De innebar bland annat att professorerna vid KTH, Skogs- och Veterinärhögskolorna, liksom föreståndarna vid till dem knutna marginalinstitutioner, skulle jämföras med universitetsprofessorerna i lönehänseende. Vid exempelvis Chalmers och lantbruksinstitutet skulle professorslönerna vara lägre.⁶²

Denna lägre nivå föreslog kommittén även för Farmaceutiska institutet, med hänvisning till formuleringar i dess befodringsparagraf. Dessutom vore det olämpligt att föregripa en eventuell omorganisering av läroanstalten. Härtill kom en statsfinansiell farhåga. Högre professorslöner åstadkom inte ensamma en mer vetenskaplig inriktning, men riskerade att följas av krav på »mera omfattande vetenskaplig utrustning ävensom med en talrikare personal av vetenskapliga biträden«. Mot detta förslag reserverade sig kommittéledamoten Vilhelm Palmær, ordförande i institutets styrelse, som yrkade att dess professorer skulle jämföras med dem vid Skogs- och Veterinärhögskolorna. Dessutom yrkade denne KTH-professor att KTH:s professorer skulle placeras på samma högre plan som sanskritprofessorn föreslagit för universiteten.⁶³

Förslagen sändes på remiss och skapade debatt. Professorerna i Uppsala och Lund var statstjänare som såg sig kallade att förklara, i en strid ström av utläggningar, att det låg i statens intresse att tillmötesgå deras intressen. För dem gällde så speciella förutsättningar, hette det, att tanken på att inordna dem i ett allmänt lönereglemente var verklighetsfrämmande. Uppsala universitet lät trycka sitt 111 sidor starka yttrande. Flera fackhögskolor med band till betydelsefulla näringar kunde skapa opinion, som KTH genom att mobilisera Svenska Teknologföreningen, Industriförbundet och Ingeniörsvetenskapsakademien.⁶⁴

Farmaceutiska institutet hade inte samma möjligheter, men kritise-

61. *Högskolornas löneregleringskommittés betänkanden I* (Stockholm, 1921), 4, 17ff, 182.

62. *Högskolornas löneregleringskommittés betänkanden II*, SOU 1922:13.

63. *Ibid.*, 65.

64. Förslag och yttranden presenteras i RD 1925: proposition nr 115. *Större akademiska konsistoriets i Uppsala yttrande över högskolornas löneregleringskommittés betänkanden I* (Uppsala, 1922).

rade i ett remissyttrande kommitténs förslag. Lärarkollegiet framhöll att det stadgade behörighetskravet, studentexamen, gjorde att utbildningen kunde hållas på en vetenskaplig nivå. Vidare tillbakavisades det resonemang kring lärarkompetensen som kommittén fört utifrån formuleringar i befordringsparagrafen – som inte bara tog sikte på vetenskaplig skicklighet – men man höll med om att den föråldrade stadgan borde revideras. Dessutom betonades att det mångläseri av spridda ämnen som präglade en del andra läroanstalter inte fanns vid institutet, vars koncentrerade teoretiska utbildning efter förberedande praktisk skolning möjliggjorde specialisering och fördjupning. Likvärdigheten med universitet och andra fackhögskolor handlade inte primärt om löner utan om rättvisa, menade kollegiet. Styrelsen instämde.⁶⁵

I EN OMFÅNGSRIK PROPOSITION lade den socialdemokratiska ecklesiastikministern Olof Olsson 1925 fram förslag som bara gällde universiteten och KI. Han förklarade att universitetens särställning och betydelse för den andliga odlingen motiverade att professorerna där fick ett löneschema för sig. Ministern avvek alltså från det förslag som Högskolornas löneregleringskommitté presenterat.⁶⁶

Dessutom fick Statsutskottet ta ställning till 14 anslutande motioner. Man var tveksam till förslaget att lyfta ut somliga ur de allmänna löneprinciperna och befarade att det kunde få prejudicerande återverkningar, närmast krav på särlösningar från andra högskolor med hänvisning till deras speciella ställning. Trots allt tillstyrkte utskottet. Debatten i kamrarna handlade sedan inte bara om professorerna, utan om allt från docentstipendier till lönen för fogden över Uppsala universitets egendoms- och skogsförvaltning. Riksdagen accepterade.⁶⁷

Året efter kom förslag om fackhögskolorna och andra vetenskapliga anstalter som i princip följde kommittéförslagen. Dessutom kom en mängd motioner som kritiserade dessa förslag och i stället förordade lönemässig jämbördighet. Det utskott som beredde förslagen om vissa läroanstalter fann kritiken beaktansvärd. Likväl anslöt man sig till ett huvudargument för att dra en gräns mellan högskolornas och universitetens professorer, nämligen »det ansvar för utbildningen av nya veten-

65. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 7/1 1926 nr 1, punkt 89 i vol. II.

66. RD 1925: proposition nr 115.

67. Ibid., 23ff, 60–66; Statsutskottet utlåtande nr 87; FK protokoll nr 31, 1–42; AK protokoll nr 32, 90–128.

skapsmän, som åvilar de senare«. Mot detta beslut kom flera reservationer. En instämde i slutsatsen men menade att utskottet borde förklarat att »det praktiskt-vetenskapliga forskningsarbetet« utvecklades snabbt vid landets fackhögskolor: »I den mån dessa komma att meddela en vetenskaplig utbildning och föra fram till lärdomsgrader, vilka fullt motsvara de av universiteten meddelade, böra deras professorer otvivelaktigt vara berättigade till samma ställning som universitetens professorer.«⁶⁸

Det blev sedan vidlyftiga debatter inför besluten om lönereglering. Kritiker vände sig mot »deklasseringen« av fackhögskolorna. Den skulle göra det svårare att rekrytera och behålla de bästa lärarna, vilket i förlängningen skulle skada landets näringar och konkurrenskraft. Den principiella skillnad i arbetsuppgifter som skulle motivera den nya löneskillnaden fanns helt enkelt inte. »Vid våra högskolor, skogshögskolan, veterinärhögskolan och tekniska högskolan, ha ju dessa professorer att utbilda forskare var och en på sitt område på samma sätt och med samma krav på vetenskaplig kompetens som vid universiteten«. I andra kammaren förklarade högerledaren Arvid Lindman, ordförande i Skogshögskolans styrelse, att de skillnader som fanns var historiskt betingade – fackhögskolornas vetenskaper var helt unga i jämförelse med de åldriga universitetsdisciplinerna. Men det innebar ingalunda att det skulle vara lättare att bedriva forskning med praktiska syften än för forskningens egen skull. Han avslutade med en emfas som fick medhåll: »Jag skulle vilja säga, att vår tid tillkommer det att icke bara stödja universiteten utan även att skapa möjligheter för vetenskapen att träda i den materiella odlingens tjänst.«⁶⁹

Propositionens försvarare fann att kritikerna överdrev, att hela Sveriges näringsliv inte stod och föll med lönerna för några professorer. Ecklesiastikminister Olsson menade att dylika argument togs till eftersom det inte var trovärdigt att hävda att inga skillnader fanns.⁷⁰

Det pågår för närvarande inom tekniska högskolan en strävan, som går ut på att skapa en högre teknisk-vetenskaplig examen, att få tekniska doktorer. Vad innebär detta? Jo, det innebär, att man söker komma upp till en högre standard – man strävar efter att nå

68. RD 1926: Sammansatta stats- och jordbruksutskottet utlåtande nr 1, 4, 8f.

69. RD 1926: FK protokoll nr 8, 21–57 (citatet: 24); AK protokoll nr 8, 10–50 (citatet: 37).

70. AK protokoll nr 8, 39; liknande formuleringar i FK protokoll nr 8, 47.

universitetens standard. Men innebär inte detta ett erkännande, att man inte nått den ännu?

En tidigare ecklesiastikminister, den socialdemokratiska folkskolläraren Värner Rydén, omhuldade också universitetslärdomen, till exempel i sanskrit. Till detta kom de statsfinansiella argumenten och oviljan att öppna dörren för prejudikatsresonemang.

Den som regel nyktert sakliga andra kammaren röstade för propositionen, alltså för en akademisk särställning, medan den ofta mindre nyttoorienterade första röstade mot, alltså för upphöjning av fackhögskolorna. Gemensam votering ledde till att propositionen vann, vilket innebar att en gräns mellan universitet och högskolor markerades. Frågorna om vetenskapens betydelse för näringar, nation och kultur engagerade politikerna, liksom pressen, som konstaterade att de verkade kasta om kamrarna och upplösa partibanden. Vi noterar att det närmast var högern som såg vetenskapen som en produktivkraft i näringarnas tjänst, medan den socialdemokratiska linjen, i den mån en sådan fanns, var mer rotad i bildnings- än nyttotänkande.

Samtidigt kom förslag rörande andra institutioner, däribland Chalmers och Farmaceutiska institutet. Deras professorer skulle placeras i en än lägre lönegrad än den för de ovan behandlade fackhögskolorna – och ytterligare en gräns markeras. Institutet kunde inte mobilisera samma stöd som de tekniska läroanstalterna, men det kom motioner som yrkade lönemässig likställighet för professorerna, bättre villkor för laboratorerna. Måhända fanns motiv, förklarade motionären, för att placera universitetsprofessorerna i en klass för sig.⁷¹

Det måste emellertid beaktas, att *den* del av deras uppgift, som består i att utbilda nya vetenskapsmän, icke endast tillkommer dem utan även professorerna vid fackhögskolorna. Skulle dessa professorer icke vara kapabla därtill, skulle en stor mängd särskilt i praktiskt avseende viktiga vetenskapsgrenar komma att alldeles sakna inom landet utbildade vetenskapliga representanter, och det skulle alltså även komma att saknas kompetenta aspiranter till sådana professurer.

71. RD 1926: proposition nr 1:8, 339–353; FK motioner nr 172 och 173, från vars första sida citatet är hämtat (likalydande: AK motioner nr 225 och 226).

Statsutskottet föreslog en bättre lönegrad för laboratorerna, men biföll annars propositionen utan argumentation. I kammaren förklarade sedan motionären att rättvisan fordrade högre lön, men röstades ned.⁷²

Farmaceutiska institutet väckte inte politikernas engagemang.

HISTORIEN OM HÖGSKOLELÄRARNAS LÖNER belyser systemkarak-
tären på relationerna mellan delarna i den större helheten: en föränd-
ring i ett element fick återverkningar på andra. En förbättring för ett
lärosäte tenderade att fortplanta sig genom systemet i och med att jäm-
förelser gav näring åt prejudikatsresonemang och krav på justeringar för
att återställa positioner och relationer. Vi har också sett vilken betydelse
doktorsinstitutionen hade i sammanhanget. Den läroanstalt som själv
utbildade de vetenskapligt skickliga lärare som skulle förmedla högre
undervisning hade en större autonomi, stod friare i förhållande till de
andra. Den som utbildade forskare fick en högre status som kunde växlas
in i högre löner.

Observerade skillnader bidrog till en drift mot institutionell likfor-
mighet på så sätt att de stimulerade underordnade institutioner att söka
inkorporera sådana organisationselement från de överordnade som an-
sågs motivera dessas högre status. Kort sagt: institutionell likformig-
het kunde bli ett argument för lönemässig likställighet. Vi har noterat
fler återkommande inslag än doktorsgraden i denna drift mot isomorfi:
stadgans befordringsgrunder, som borde säkra att lärarna besatt den rät-
ta skickligheten; behörighetskraven, som skulle säkra att de studerande
hade de förkunskaper och den bildning som högre studier fordrade; den
grundläggande utbildningen, som borde organiseras så att den beford-
rade specialisering och fördjupning i stället för ytligt mångläseri och
ängslig anpassning till praktiken för dagen.

Framväxande förändringstryck

Efter inflyttningen i de nya lokalerna 1925 kom en avmattning i re-
formsträvandena. Till detta bidrog nog det förhållandet att många far-
maceuter gick arbetslösa. Som inom andra kårer talades det om över-
produktion och hotande »proletariat« i slutet av 1920- och början av
1930-talet. Det framstår som signifikativt att en kommitté inom Far-
maceutiska institutet, som 1932 tillsattes för att ta fram ett förslag till

72. RD 1926: Statsutskottet utlåtande nr 8, 77–83; FK protokoll nr 28, 32ff.

omorganisering av utbildningen, fick svårt att driva arbetet framåt. Den entledigades 1943 av styrelsen, som vid samma möte beslutade att hos Kungl. Maj:t begära en utredning.⁷³

Frågan om antagningen av nya elever till farmaceutbanan engagerade aktörerna på domänen. Man tillsatte en kommitté som 1927 presenterade ett kort betänkande, i vilket det hette att utbildningen utgjorde en helhet: »Förkunskaper, elevutbildning och högskolestudier skola till varandra stå i ett logiskt förhållande, som möjliggör utbildningen av en verkligt kunnig och arbetsduglig apotekarkår.« Man diskuterade vad allmänheten fordrade av »en högskolebildad köpmanskår«, och konstaterade en tendens till »kårens överrekrytering med kvinnor«. Den borde bemötas med ett tak för andelen kvinnor: högst en tredjedel av eleverna antagna under ett år. Man föreslog även preciserade krav på ämneskunskaper i studentexamen och på vad antagna skulle lära sig under elevtiden.⁷⁴

Kungl. Maj:t utfärdade nya bestämmelser 1929. De reglerade kunskapskraven, men införde inget tak för kvinnorna – som vi strax ska se kom mängden kvinnor att hanteras på annat sätt. Dessutom fördes antagningen över från den enskilda apotekaren till Apotekareförbundet centralt, samtidigt som Medicinalstyrelsen skulle fastställa hur många som totalt fick antas. Kraven preciserades ytterligare 1938, då ansökan skulle ställas direkt till Medicinalstyrelsen. Bestämmelserna ändrades åter 1954, då Farmaceutiska institutet beslutade om antagning, och 1968, då antagningsbeslut landade hos Universitetskanslersämbetet. Denna utvecklingslinje får sägas vara signifikativ.⁷⁵

FARMACEUTISKA SPECIALITETER kom under mellankrigstiden att utgöra en snabbt växande andel av apotekens omsättning. Det rörde sig om preparat som tillverkaren förpackat för slutkonsumenten men som såldes över apoteksdisk. De var ett resultat av de ändrade produktionsförhållanden som vi ovan såg även gav upphov till ändrad lagstiftning och en ny institution för att kontrollera läkemedlen. Handeln väckte myndigheternas intresse.⁷⁶

73. RAiT Farmaceutiska institutet, styrelsen 12/11 1943, med skrivelse från kommittén som bilaga 126.

74. »Betänkande avgivet av kommitterade för utredning angående elevutbildningen«, *Svensk farmaceutisk tidskrift* (1927), 575f.

75. *SFS* (1929), nr 361; (1938), nr 765; (1954), nr 717.

76. Lönngren (red.), *Svensk farmaci*, I, 181–192.

Apotekssakkunniga av år 1931, med uppgift att utreda möjligheterna att förbilliga läkemedlen för allmänheten, ägnade 1932 ett betänkande åt farmaceutiska specialiteter. Man beskrev en utveckling där de preparat som apoteken beredde av växtdroger i allt snabbare takt ersattes av dem som läkemedelsindustrin producerade utifrån kemins och den experimentella farmakologins rön. Till de nya, värdefulla läkemedlen kom snart varianter från fabrikanter som vädrade möjligheter. »Naturligt var, att man sökte merkantilt utnyttja forskningsarbetets resultat.« Konkurrenten gjorde att alla nyheter fick marknadsföras med reklaminsatser – allt ihärdigare ju mer tveksamt det medicinska värdet var. Utlovade verkningar kunde påminna om dem för äldre tiders mirakelmediciner. I slutändan var det de sjuka som fick betala. Utvecklingen gjorde att apoteksvarustadgan från 1913 behövde kompletteras. De sakkunniga föreslog kontroll av de farmaceutiska specialiteterna: innan de fick saluföras skulle Medicinalstyrelsen godkänna och registrera dem.⁷⁷

Riksdagen beslutade 1934 om reglering av handeln med farmaceutiska specialiteter. En del skarpa kravformuleringar frångicks, men skrivningarna om skäligt pris och rimlig reklam kvarstod. Den nya lagstiftningen innebar en ohanterlig ökning av arbetsbördan för Statens farmaceutiska laboratorium, som skulle ta fram beslutsunderlag genom att analysera läkemedel som anmälts för registrering. Härtill kom preparat som fick kontrolleras med biologiska i stället för kemiska metoder och som utgjorde oreglerade gränsfall, exempelvis serum och vaccin av olika slag, liksom medel som behövde prövas kliniskt.⁷⁸

Problemen utreddes 1937 av den kommitté som föreslog inrättandet av Statens institut för folkhälsan och i vilken ingick Göran Liljestrand, driftig farmakologiprofessor vid KI som vi mötte i *Kirurgerna*. För att kunna hantera alla uppgifter krävdes, förklarade utredarna, att Farmaceutiska laboratoriet omorganiserades. Detta skulle medföra en kraftig utökning av personalen. Som vid motsvarande anstalter borde föreståndaren vara professor och avlönas som sådan. Det behövdes också större lokaler och ny utrustning. »Slutligen böra – i motsats till vad nu är fallet – faktiska möjligheter till självständig forskning för vid laboratoriet anställda vetenskapsidkare i skälig utsträckning beredas.«⁷⁹

77. *Betänkande med förslag till förordning angående handel med farmaceutiska specialiteter*, SOU 1932:20, 15.

78. RD 1934: proposition nr 162; om serumtillverkning, se Eklöf, *Fallet Blända*.

79. Det duplicerade »Betänkande med förslag rörande omorganisation av statens

Under remissbehandlingen vände sig näringsorganisationer mot en alltför stor utvidgning av kontrollverksamheten, men alla fann att laboratoriet var i akut behov av förstärkning. Den proposition som kom 1938 innehöll bara mindre nedprutningar. Verksamheterna utvidgas sedan ytterligare, som då avdelningsföreståndarna 1947 gjordes till professorer och forskningen betonades. En bit in på 1950-talet fick man nybyggda lokaler på KI:s Norrbackaområde, och 1956 kom en nyinrättad professur att delas mellan Farmaceutiska institutet och Farmaceutiska laboratoriet, vilket framstår som en marginalinstitution med gränser åt olika håll. Tio år senare började registret över godkända preparat publiceras under titeln *Farmaceutiska specialiteter i Sverige*, mer känd under förkortningen *FASS*.⁸⁰

DEN REALA GRUNDEN för dessa legala och institutionella förskjutningar under 1930-talet var expansionen av läkemedelsindustrin, även den inhemska. Processen medförde omvandlingar av apoteksverksamheten.

Tillverkningen av läkemedel blev allt mer en industri, allt mindre ett hantverk som ägde rum i apotekets bakre regioner och som kunde vara tungt och tekniskt krävande. Den doftande mystik som omslutit apoteken började skingras. I stället blev försäljningen av färdigförpackade läkemedel och servicen gentemot allmänheten viktigare inslag i rörelsen.

Till detta kom en mer politiskt betingad förändring. För 1931 års apotekssakkunniga rymde de enhetliga läkemedelspriserna ett dilemma: sattes de lågt blev behållningen så liten att mindre apotek riskerade att slås ut, sattes de högt gjorde större apotek vinster som allmänheten kunde finna stötande. Den lösning Kungl. Maj:t beslutade om 1936 innebar ett slags kollektivisering av apotekarna genom ett system med progressivt växande avgifter för gemensamma ändamål, som pensioner. Systemet innefattade också transfereringar mellan apotek som tryggade tillgången till läkemedel, även på landsbygden. Den rikedom som privilegiet på ett större apotek i en stor stad kunde skapa blev relativt sett mindre, och apotekarrollen började röra sig från enskild företagsledare till tjänsteman i allmänhetens tjänst.

---

farmaceutiska laboratorium: Avgivet den 15 oktober 1937 av tillkallade sakkunniga« finns i RAiS Yngre kommitté nr 546, vol. I (citatet: 20).

80. RAiS Socialdepartementet, konseljakt 14/1 1938 nr 61–62; RD 1938: proposition nr 50. RD 1947: proposition nr 148. RD 1949: proposition nr 1, bilaga 32, behandlar nybygget.

Samtidigt växte läkemedelsförsäljningen, antalet apotek och deras omsättning. Detta förde med sig ett växande personalbehov, till vilket även ny arbetstidslagstiftning bidrog. Överskottet på farmaceuter övergick i en växande brist, samtidigt som andelen kvinnor inom apoteksväsendet växte. Men de var som regel inte apotekare utan hade efter kandidatexamen och praktik fortsatt i arbetslivet i stället för att fortsätta med högre studier. Detta var alltså ett val som framför allt kvinnliga studerande gjorde.⁸¹

Skeendet påverkade utbildningsverksamheten på så sätt att den »överrekrytering med kvinnor« man fruktat 1927 accelererade. Vid mitten av 1930-talet var kvinnorna uppe i hälften av dem som bara avlade den lägre examen – tjuo år senare utgjorde de i princip samtliga. Medan apoteksarbetet och den lägre farmaceutiska utbildningen feminiserades, förblev den högre utbildningen till apotekare och chef en mansdominerad angelägenhet.⁸²

Denna separering mellan utbildnings- och yrkesbanor, som samverkade med en hierarkisering dem emellan, är lätt att tolka i termer av en genus- eller könsmaktordning. På ett annat plan framstår separeringen och hierarkiseringen mellan läkarnas och farmaceuternas utbildningsinstitutioner som uttryck för en annan ordning, en kunskapsmaktordning, vilken innebar underordning för farmacin. I *Konklusioner* ska jag återkomma till kunskapsmaktordningen.

POLITIKERNA VAR INTRESSERADE av det apoteksväsende som var betydelsefullt för allmänheten, men mindre av den utbildning som var en förutsättning för att upprätthålla rörelsen. För reformer var Farmaceutiska institutet beroende av att de förändringskrafter som höll på att växa fram artikulerades som behov vilka kunde engagera den riksdag som hade avgörandet i sin hand.

Institutet firade 1937 sitt 100-årsjubileum i närvaro av kungligheter och statsråd jämte representanter för en mängd svenska och nordiska institutioner. I talen utvecklades historiska perspektiv mer än framtidsvisioner, inte minst av institutets egna representanter. Samtidigt var dessa bakåtblickar lite tvetydigt framåtblickande på så sätt att de gärna

81. Lönngren (red.), *Svensk farmaci*, III, 64f; från 1931 kunde sjukförsäkringen ge större bidrag för att täcka medlemmars läkemedelskostnader.

82. Maria Stanfors & Klas Öberg, »Apotek som arbetsmarknad«, *Historisk tidskrift* (2007), tabeller på 231 och 235.

talade om en »självständig högskola«, som om läroanstalten redan hade genomgått en transformation.⁸³

Ett par donationer framstår som uttryck för strategiska önskemål. Apotekarsocieteten skänkte medel för att anställa två apotekare som amanuenser för att befordra forskningen och deras fortsatta utbildning. En anonym donator inrättade en fond vars avkastning skulle gå till stipendier åt apotekare som efter examen önskade fortsätta sina studier. Utomstående betraktare utvecklade sina perspektiv. Till exempel frambar Veterinärhögskolan en önskan, efter konstaterandet att läroanstaltens omorganisation inte var i hamn, »att Institutet inom snar framtid må få en gestaltning, som i alla avseenden ger det likställighet med övriga högskolor«.⁸⁴

Samtidigt hade Medicinalstyrelsen beslutat att fler apotekselever fick antas, efter det att antalet tidigare hållits nere. Härpå följde beslut om fortsatta utökningar. Vidare beslutades 1937 att den årliga antagningen till kandidatkursen skulle ökas från de 56 som lokaler och lärare klarade av till 80 genom olika specialarrangemang. Sedan följde ett decennium av kurser med utökat deltagarantal jämte extrainsatta kurser. Kriget underströk behoven.⁸⁵

FARMACEUTISKA INSTITUTETS STADGA från 1901 hade under åren fått en mängd tillägg och blivit daterad, varför styrelsen 1943 önskade en ny. Dess förslag innebar inga omvälvningar, men inkorporerade många justeringar. Man förklarade att förslaget anknöt till »de under senare år utfärdade stadgorna för andra fackhögskolor«. Under förberedelsearbetet hade lärarkollegiet föreslagit en benämning som skulle harmoniera med denna inordning och som vi sett efterfrågades redan 1917–18: »Farmaceutiska högskolan«. Vi ska kort granska den nya stadga Kungl. Maj:t fastställde.⁸⁶

Uppgiften var, liksom tidigare men med lite nya ord, att meddela undervisning för apotekaryrket och att främja utvecklingen av de ve-

83. »Kungl. Farmaceutiska institutets 100-årsjubileum«, *Svensk farmaceutisk tidskrift* (1937), 673–689.

84. *Ibid.*, 681.

85. *Utredning och förslag rörande organisationen av den farmaceutiska undervisningen*, kap. 8; Lönngren (red.), *Svensk farmaci*, I, 208–216.

86. RAI S Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 30/8 1943 nr 3; RAI T Farmaceutiska institutet, lärarkollegiet 28/5 1942. *SFS* (1943), nr 669; jfr Erik Ohlsson, »Farmaceutiska institutets stadga 1846–1943«, *Svensk farmaceutisk tidskrift* (1943), 473–479, 485–404.

tenskaper som hörde till detta. Styrelsen utökades med en ledamot, rektor, som var den nya benämningen på föreståndaren. Lärarkollegiet övertog en del ärenden av mer löpande karaktär. Men eftersom majoriteten av lärarna var extra ordinarie, på vilka inte ställdes så höga krav på vetenskaplig kompetens, låg bedömningen av befordringsärenden kvar hos styrelsen. Denna skulle dock utse sakkunniga; kollegiets professorer skulle adjungeras till det sammanträde då detta skedde, liksom till det då förslag upprättades. Formuleringen av befordringsparagrafen skärptes: »skall avseende i första rummet fästas vid graden av ådagalagd vetenskaplig skicklighet hos de sökande i det eller de ämnen, som befattningen omfattar«. För bland annat laboratorstjänster fordrades avlagd apotekarexamen.

Bestämmelserna om undervisning och examination rymde mest förändringar – som att kandidatkursen utsträcktes till ett år – även om de inte samlades i en separat examensstadga. En signifikativ detalj är att det behörighetskrav som 1901 benämndes »tjenstgöring såsom apotekselev« 1943 fick heta »elevutbildning«. Examen, som tidigare var en slutprövning i form av *examen rigorosum*, blev en formalitet som utgick från betygen i de enskilda ämnena, vilka tenderades efter hand.

Den nya stadgan löste varken Farmaceutiska institutets problem med för många studerande eller apoteksväsendets med för få farmaceuter. Senare under 1943 vände sig styrelsen till Kungl. Maj:t med begäran om en utredning. Man förklarade att den farmaceutiska undervisningen och forskningen sedan länge var i behov av reformering för att kunna möta tidens behov. Huvudproblem var den otillräckliga kapaciteten och den ryckighet som följde av antagningen vartannat år. Man borde utreda möjligheten till någon differentiering av utbildningen, till exempel genom att ge kandidatexamen en mer självständig karaktär. Varje utvidgning av kapaciteten skulle förutsätta utökningar av lokaler och lärarkrafter som i sin tur skulle medföra ökade utgifter. »Men det får anses vara från nationalekonomisk synpunkt klok hushållning att giva institutet sådana resurser, att det kan tillgodose apotekens behov av utbildade farmaceuter.«⁸⁷

Senare förklarade Apotekarsocieteten, Apotekareförbundet och Farmaceutförbundet i en gemensam skrivelse att en eventuell utredning även borde ta sig an elevutbildningen. Samtidigt framhöll man att utbildningsfrågorna inte borde sammankopplas med den utredning av

87. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 23/2 1945 nr 68.

apoteksväsendets framtid som riksdagen begärt. Det kunde försvåra och fördröja lösningen av dem.

Som vi ska se var dessa aktörers farhågor inte obefogade. Här konstaterar vi att de farmaceutiska organisationerna 1944 gemensamt artikulerade apoteksväsendets behov som ett behov av utbildningsreformer.

Utredning, förslag, reformer

Kungl. Maj:t utsåg i början av 1945 sakkunniga för att utarbeta förslag till reformering av Farmaceutiska institutet. I den apotekardominerade kommittén ingick bland andra Erik Ohlsson, kemidoktor som var institutets rektor, och Rune Lönngren, byråapotekare vid Medicinalstyrelsen och dessförinnan ordförande för studentkåren, som varit pådrivande bakom många tidigare reformer. Ecklesiastikministern godtog de farmaceutiska organisationernas åsikter och menade att den senaste tidens utveckling tydliggjort behovet av att utreda undervisningen. Samtidigt framhöll han att »institutets ställning som högskola« förutsatte att det utrustades med personal, lokaler och hjälpmedel så att man kunde »följa den för närvarande synnerligen livaktiga utvecklingen inom den farmaceutiska forskningen«. Denna den första statliga kommittén på domänen skulle alltså utreda undervisning och forskning.⁸⁸

De sakkunniga fick direkt ta ställning till förslag från studentkåren och Medicinalstyrelsen om en differentierad antagning. Bakgrunden var att den utbyggda utbildningen lett till en växande anhopning av farmacie kandidater som inför svårigheterna att gå vidare till apotekarkursen börjat söka sig andra banor. Lösningen blev att till kandidatkursen provisoriskt differentiera mellan elever i grupp A och grupp B. A-gruppen var liten och följde ordinarie bestämmelser. För den stora majoriteten i B-gruppen gällde något lägre förkunskapskrav och en modifierad kurs som inte berättigade att gå vidare till fortsatta, högre studier utan närmast siktade på arbete vid apoteken.⁸⁹

I avvaktan på utredningens resultat kom verksamheterna vid institu-

88. RAiS Ecklesiastikdepartementet, statsrådsprotokoll 23/2 1945 nr 68; jfr *Utredning och förslag rörande organisationen av den farmaceutiska undervisningen*, 5ff, och Rune Lönngren, »Några spörsmål om den farmaceutiska utbildningen«, i *Farmaceutiska institutets studentkår* (Stockholm, 1946).

89. I *Utredning och förslag rörande organisationen av den farmaceutiska undervisningen*, kap. 1 och 8, redogörs för initiativ och provisoriska åtgärder; vissa inkomna skrivelser finns i kommittéarkivet, RAiS YK 1387, vol. I.

tet att präglas av provisorier, tillfälliga anslag, nödlösningar. Till exempel frångicks 1947 den spärr om 80 antagna till apotekarkursen vartannat år som gällt sedan sekelskiftet. Lokaler utnyttjades till det yttersta och extra personal anställdes i väntan på den omorganisation som inom kort förväntades lösa problemen.⁹⁰

DET BETÄNKANDE som kom 1948 rekapitulerade på sitt sätt den historia vi följt i detta kapitel. Problembeskrivningar och lösningsförslag påminde om dem som utvecklades i Farmaceutiska institutets egen utredning 1918, vilken i sin tur tog en utgångspunkt i studieordningen från 1894. Dessa långa linjer är indikatorer på den institutionella tröghetsförmåga som lett till att reformer avstyrt.

Det övergripande problemet var den utbildningskapacitet som inte motsvarade tidens behov. Till detta kom mer specifika bekymmer, som att den grundläggande elevutbildningen var alltför oenhetlig. Ett annat problem var att en och samma kandidatkurs skulle fylla två helt olika uppgifter. Det gjorde att den inte var rationellt organiserad vare sig som en yrkesexamen för receptarier, eller som »en förberedelse för fortsatta, vetenskapligt betonade farmaceutiska studier«. Ett på sitt sätt opraktiskt praktikkrav separerade sedan kandidat- och apotekarkurserna. Det var svårt att möta utvecklingens krav då lokalerna var otillräckliga och bristen på lärare stor. De sakkunniga påminde om att myndigheterna uppfattat institutets lokaler som ett provisorium redan inför inflyttningen i dem 1925. Att läroanstalten inte fått någon permanent förstärkning av lärarpersonalen sedan sekelskiftet var helt enastående om man såg till utbildningsväsendet i övrigt. Bristerna hade även påverkat den farmaceutiska forskningen, som kommit på undantag.⁹¹

Ett centralt inslag i de föreslagna lösningarna var en utveckling av den differentierade antagningen till två skilda utbildningar: en lägre receptarielinje och en högre apotekarlinje, med antagning varje termin respektive varje år. Apotekarlinjen skulle utökas till fyra år, men å andra sidan bara kräva ett års förberedande elevutbildning, och inte splittras av mellanliggande praktikkrav.

En tidsenlig undervisning skulle bygga på naturvetenskaplig grund, förklarade kommittén. Även om kemin överflyglat botaniken skulle undervisningen rymma biomedicinska inslag – inte minst till följd av det

90. Ekström & Danielsson, *Den farmaceutiska utbildningens historia*, 121f.

91. *Utredning och förslag rörande organisationen av den farmaceutiska undervisningen*, 31.

nya antibiotikaområdet – liksom tekniska och ekonomiska. Som vid andra fackhögskolor skulle föreläsningarna hålla sig till kursen. Samtidigt föreslog de sakkunniga måttliga reformer, som seminarier, ett examensarbete, fria föreläsningar av forskande lärare. Kommittén diskuterade nya ämnen i läroplanen, vilket aktualiserade en utfasning av gamla. Men när farmacihistoria avvecklades skulle större vikt fästas vid allmänbildande humanistiska ämnen i studentexamen. Man tog även upp de känsliga frågorna om huruvida farmacie kandidater kunde ersättas av teknisk personal, i form av olika biträden, och om apotekarna med sin högre utbildning var överkvalificerade, men fann att så inte var fallet.⁹²

Forskningen fick ett eget kapitel. Sådan bedrevs vid Statens farmaceutiska laboratorium och andra laboratorier, däribland läkemedelsindustrins, även om dess resultat inte var vetenskapens gemensamma egendom. De sakkunniga menade att en framtida högskola borde inta en ledande ställning inom forskningen. Det skulle skapa förutsättningar för en god utbildning av »den kår, ur vars krets forskarna skola rekryteras«. Staten hade också inkluderat farmacin i utbyggnaden av sitt stöd genom forskningsråd, stipendier och annat, förklarade man. Måhända bidrog detta tidens intresse för forskning till att de sakkunniga inte kände sig behöva utveckla mer än rätt allmänna argument för forskningen, som att den säkert skulle bli positiv för läkemedelsförsörjningen »och i sin mån på lång sikt jämväl öva en sänkande inverkan på läkemedelsprisen«.⁹³

Frågorna om en licentiatexamen respektive doktorsgrad fick också ett kapitel. Det rymde redogörelser för bestämmelserna vid andra fackhögskolor, vilka fått tjänstgöra som förebilder för de förslag som presenterades. De sakkunniga konstaterade att en mängd apotekare, vilka önskat »fortsätta sina teoretiska studier såsom förberedelse till bedrivande av mera avancerad vetenskaplig forskning«, först fått ta en filosofisk examen. Denna avskräckande omväg blev onödig om man fick avlägga licentiatexamen och sedan disputerat vid institutet. Dessa möjligheter skulle »säkerligen medföra ett kraftigt stimulerande av hela den farmaceutiska forskningen«, vilket i sin tur skulle förbättra möjligheterna att rekrytera lämpliga lärare. På sikt kunde säkerligen läkemedelsfabriker-

92. Ibid., kap. 10. Liksom för exempelvis tandläkarna fanns spänningar på gränsen till den tekniska personalen, som med hjälp av utbildning sökte motverka föreställningar om underordnad biträdespersonal; Claesson, »Farmaceutiska sammanslutningar«, 182ff.

93. *Utredning och förslag rörande organisationen av den farmaceutiska undervisningen*, 145ff.

nas forskningsavdelningar utgöra en arbetsmarknad för forskande farmaceuter. De sakkunniga förordade såväl licentiatexamen som doktorsgrad. Även om de exakta detaljerna fick bli en senare fråga föreslog man provisoriska bestämmelser för den licentiat många väntade på.⁹⁴

För att realisera alla förslag konstaterade kommittén att personalen behövde utökas. Om nya ämnen skulle tillkomma och kombinationstjänster delas upp behövdes fler lärare – vilkas löner var på tapeten, som vanligt. Men man föreslog inte bara nya professorer utan även assistenter och amanuenser. Bland dem skulle nog framtidens lärare komma att rekryteras, som vid universiteten. Dessutom behövdes biträdande personal, som vid andra högskolor.

En förutsättning för allt detta var mer utrymme i form av ett nybygge som kunde ersätta de olidligt trånga och otidsenliga lokalerna. En möjlighet var att lokalisera läroanstalten i anslutning till Statens farmaceutiska laboratorium och KI:s Norrbackaområde, en annan att flytta till Uppsala. Kommittén förordade Stockholm. Mot detta vände sig rektor Ohlsson, som ansåg att möjligheterna till nära kontakter med naturvetenskaperna talade till Uppsalas fördel.

Sammanfattningsvis konstaterar vi att kommitténs utredning var just allsidig och att dess förslag skulle göra institutet mer likt andra högre läroanstalter, bland annat genom att ge det disputationsrätt. Vi har också sett att grunddragen i argumentationen liknade vad vi mött för andra lärosäten: omgivningens behov och utvecklingens krav innebar att utbildningen måste reformeras. För att göra institutionen tidsenlig behövde lärarkrafter, lokaler och annat byggas ut. Till den kvantitativa utbyggnaden kom ett kvalitativt skifte genom betoningen av forskningsuppgiften. Även mer specifika argumentationsfigurer återkom, som att en jämförelse med andra »kulturländer« visade hur »vårt land icke hållit jämna steg med utvecklingen«.⁹⁵

REMISSBEHANDLINGEN av betänkandet blev på samma gång uppmuntrande och aningen illavarslande.⁹⁶

De farmaceutiska intressenterna var mycket positiva, samtidigt som de noterade potentiella bekymmer. Lärarkollegiet konstaterade att dess

94. Ibid., 150f.

95. Ibid., 124.

96. Då förslagen inte blev föremål för något samlat beslut har yttrandena till slut hamnat i en uppsamling för oavgjorda ärenden: RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 28/12 1956 nr 147a, punkt 40.

synpunkter beaktats men pekade på behov som följde av olika problem, som att man länge fått försumma forskningen. Studentkåren menade att man »i jämförelse med annan högskoleundervisning kommit efter i utvecklingen« och bejakade de sakkunnigas förslag. De om licentiatexamen och doktorsgrad skulle »höja de farmaceutiska vetenskaperna till en välförtjänt jämlikhet med annan vetenskap«. Vi noterar här den dubbla rumsmetaforik som återkommit så ofta: den vetenskapliga forskningen skulle höja den som kommit efter i utvecklingen.

De remissinstanser som uttalade sig om just dessa förslag var positiva. KI fann stödet till forskningen synnerligen välmotiverat, och framkastade idén att hoppa över licentiatexamen. Veterinärhögskolan ville lägga till docenter och docentstipendier. Dessutom borde forskningsstipendierna bli fler och höjas till samma nivå som »de s.k. doktorandstipendierna vid universitet och högskolor«.

Betänkligheter utvecklades av andra. Statskontoret konstaterade att med en tredubbling av årskostnaden och en engångskostnad om 6,5 miljoner var förslagen helt beroende av det statsfinansiella läget och byggarbetsmarknaden. De var knappast aktuella för tillfället. Medicinalstyrelsen fann det vanskligt att bedöma behovet av farmaceuter utan att föregripa den utredning av apoteksväsendets organisation som tillsatts efter yrkanden om förstärkning. Än tydligare var den tillsatta kommittén, 1946 års läkemedelsutredning, som ansåg det rimligast att avvakta dess resultat innan man vidtog några åtgärder.

En lite speciell anmärkning kom från Sveriges Förenade studentkårer, en rätt ny remissinstans, som vände sig mot viljan att hålla fast vid den föråldrade undervisningsformen att förmedla hela kursinnehållet från katedern. »Det kan ej vara ägnat att ingiva förtroende för de akademiska lärarna om föreläsningarna nedsjunka till rena avskrivningsövningar«. Föreläsningar av detta slag hade hållits sedan tiden före boktryckarkonstens tillkomst. Studenterna menade att det vore bättre att prova friare undervisningsformer.

De tretton yttrandena bekräftade strängt taget de problem som kommittén artikulat. Flera av dessa var relativt eviga för Farmaceutiska institutet, men hade blivit mer akut pockande när bristen på farmaceuter påverkade apoteksväsendet, i förlängningen allmänheten. Frågorna blev mer politiska. Förslagen till avhjälpande av bristerna tillstyrktes i huvudsak, även om komplicerande faktorer noterades.

KUNGL. MAJ:T TVEKADE. Farmaceutiska institutet fick sommaren 1949 uppdraget att, i samråd med Byggnadsstyrelsen, skyndsamt utreda möjligheterna till provisoriska åtgärder. Uppgiften gick till de tidigare kommittéledamöterna Rune Lönngren och Erik Ohlsson. De presenterade i slutet av året en omfattande promemoria om ett partiellt genomförande av omorganisationsförslaget.⁹⁷

Den innehöll olika nedprutningar. Bland annat kortades apotekar-kursen med en termin till tre och ett halvt år. Samtidigt skrinlades tanken på ett examensarbete. Framför allt presenterade man en provisorisk lösning av byggfrågan i form av ombyggnadsarbeten i de befintliga lokalerna. Personal och lokaler beräknades utifrån undervisningens behov – för forskning fanns strängt taget varken tid eller rum. Trots allt förordade man vissa nya lärarbefattningar jämte upprustning av instrument och bibliotek. Utredningsmännen yrkade också på ett snabbt genomförande av förslagen om licentiatexamen och doktorsgrad, vilka inte innebar några kostnader för statsverket.⁹⁸

Promemorian gick på remiss som en del av Farmaceutiska institutets anslagsaskanden. I ett underlag konstaterade lärarkollegiet att de väsentligaste åtgärderna för undervisningen skulle realiseras med förslagen om en partiell omorganisation, som man »enhälligt och enträget» tillstyrkte eftersom tidsläget verkade omöjliggöra något bättre alternativ. Även styrelsen konstaterade att forskningen fick stryka på foten. »De förbättrade möjligheter för forskningen, som de sakkunniga åsyftat att skapa, inskränka sig därför enligt utredningsmännens förslag till en viss utökning av den vetenskapligt kvalificerade lärarpersonalen«. Styrelsen tillstyrkte nedprutningarna. Samtidigt yrkade den en ny professur, liksom den namnändring till »farmaceutiska högskolan» som varit på tapeten så länge. Man kritiserade också utförligt ett aktuellt förslag om professorernas löner – till dem ska vi återkomma strax.

Även farmaceutorganisationerna accepterade under beklagan och lyfte fram förslagen om licentiatexamen och doktorsgrad. Tillstyrkte gjorde också Medicinalstyrelsen och 1946 års läkemedelsutredning, som

97. RAiS Ecklesiastikdepartementet, statsrådsprotokoll 15/7 1949 nr 28.

98. Den duplicerade »P.M. angående partiellt genomförande av farmaceututbildningssakkunnigas förslag rörande den farmaceutiska undervisningen: På uppdrag av styrelsen för farmaceutiska institutet» (citatet: 141) jämte tillhörande remissyttranden blev inte föremål för något samlat beslut, varför materialet hamnat i en uppsamling för oavgjorda ärenden: RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 28/12 1956 nr 147a, ärende 50.

samtidigt föreslog att man skulle undersöka möjligheten att fortbilda tekniska biträden som på sikt kunde överta visst arbete från farmaceuter med högre utbildning.

Andra var mer skeptiska. Till exempel yrkade Statskontoret uppskov med alla förslag. Alternativa lösningar och nya problem ventilerades också.⁹⁹

KUNGL. MAJ:T TVEKADE IGEN. Våren 1950 förklarade ecklesiastikministern att tidens ekonomiska förhållanden gjorde honom betänksam, varför han i princip bara föreslog justeringar inom den rådande organisationens ram. Riksdagen hade inget mot att avvakta.¹⁰⁰

Året efter gav förnyade utredningar inom Farmaceutiska institutet vid handen att ytterligare nedprutningar var ogörliga: förslaget om partiell omorganisation utgjorde ett minimiprogram för att åstadkomma en tidsenlig utbildning. Statsmakterna valde dock en fortsatt avvaktan med reformer som ansågs kostsamma. Koreakriget, som brutit ut sommaren 1950, hade bidragit till finansiell turbulens och politisk framtidsosäkerhet.¹⁰¹

Däremot behandlades förslaget om en farmacie licentiatexamen. I en skrivelse refererade institutets styrelse skrivningarna i kommittébetänkandet, i vilka man instämde. Eftersom förslaget skulle främja såväl forskningen som lärarrekryteringen borde provisoriska bestämmelser införas snarast. Det fanns redan mer än tio aspiranter, av vilka flera hade avlagt filosofiska examina; en apotekare hade disputerat vid Stockholms högskola, en annan vid Danmarks farmaceutiska högskola.¹⁰²

I det konkreta förslaget erinrade styrelsen om att institutets två professorer – i kemi och farmaceutisk kemi respektive botanik och farmakognosi – ansvarade för fyra av de åtta examensämnena, speciallärare för de återstående. Tanken var att licentiatexamen skulle kunna avläggas av utexaminerad apotekare i de båda kemiämnena och i farmako-

99. Alternativen och tidsramarna komplicerade arbetet – RD 1950: proposition nr 1:8, 168: »Beredningen av frågan om anslagsbehovet för nästa budgetår är ännu icke avslutad«.

100. RD 1950: proposition nr 128; Statsutskottet utlåtande nr 161.

101. RD 1951: proposition nr 1:8, 167–173. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 3/1 1951 nr 1, punkt 137–139, rymmer ytterligare en promemoria av Ohlsson och Lönnngren, 18/9 1950, i vilken de talade om ett minimiprogram.

102. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 6/4 1951 nr 20; beslutet följde sedan förslaget och återfinns i motsvarande statsrådsprotokoll.

gnosi, ungefär botanikens tillämpning, samt i galenisk farmaci, den nya benämningen på det som tidigare kallades farmaceutisk teknologi och som rörde läkemedelsframställning. Eftersom ämnet galenisk farmaci inte företrädades av professor, i väntan på omorganisationen, skulle för det fordras tillstånd av Kungl. Maj:t. Examen skulle avläggas i två ämnen, varav ett som huvudämne; kombinationsföreskrifter säkerställde kemins centrala ställning. Det krävdes vissa betyg i båda ämnena, enligt kommande studieplaner, och en vetenskaplig avhandling i huvudämnet. Den skulle godkännas av ämnets examinerare, som kunde ta en extern specialist till hjälp.

Förslaget skickades inte på remiss, förmodligen för att det redan hade bemötts så positivt när kommittébetänkandet remissbehandlades. Institutets förslag fastställdes, även om man inom Ecklesiastikdepartementet tycks ha haft viss rädsla för att föregripa ett omorganisationsbeslut.¹⁰³

RIKSDAGEN KOM TILL BESLUT följande år, 1952. Då hade Farmaceutiska institutets lärarkollegium backat från förslagen om såväl en genomgripande som en partiell omorganisation, för att i stället föreslå justeringar inom den befintliga ordningen. Tanken var att apotekarkursen skulle fortsätta vara treårig, men med intagning varje år och sammanhållen, utan praktikavbrott. Detta skulle inte kräva sådana förändringar som övergången till en förlängd kurs. Utvidgade lokaler var ingen förutsättning för detta förslag. Styrelsen ställde sig bakom kollegiets bantade reformidé, men yrkade på en professur i galenisk farmaci och en del annat. Kamrerarens ersättning borde höjas eftersom arbetet utvidgats så mycket, delvis för att ett nytt anslag för främjande av medicinsk forskning krävde specialbokföring.¹⁰⁴

Studentkåren hade förklarat, framhöll sedan ecklesiastikministern i en proposition, att en sammanhållen utbildning med årlig intagning vore ett sätt att komma till rätta med studiesociala problem. Ministern såg bestämda fördelar med den omläggning som inte föregrep en defi-

103. På en lös lapp i konseljaktens uttrycks tveksamhet inför detta beslut »nu«, om det skulle innebära ett föregripande. Av *Statskalendern* att döma var undertecknaren, »R.E.«, statssekreterare Ragnar Edenman.

104. RÄiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 4/1 1952 nr 1, punkt 138–140, rymmer ännu en promemoria av Ohlsson och Lönngren, 30/8 1951, som en bilaga till lärarkollegiets skrivelse.

nitiv reform. Han tillstyrkte, med vissa nedprutningar. Riksdagen biföll utan debatt, som vanligt vad gällde farmaceututbildningen.¹⁰⁵

Sedan kom stadgejusteringar, bland annat för en apotekarutbildning som var treårig och sammanhållen, med ett års elevutbildning på apotek före inträdet. Lärokursen för receptarieexamen, »receptarielinjen«, var ettårig och krävde två års elevutbildning efter studentexamen. Dessutom kom anslag till byggarbeten som provisoriskt skulle lösa lokalproblemen.¹⁰⁶

LÖNE- OCH ANSTÄLLNINGSFÖRHÅLLANDEN behandlades också 1952, i en proposition som tog upp förslag från 1948 års universitetslönekommitté. Denna konstaterade i en utredning att lärarna vid universiteten och KI i princip var de enda statstjänare vilkas löner alltså var oregrerade. Bakom detta låg vissa praktiska omständigheter, såsom donationsmedel, men framför allt hårt motstånd. Gentemot flera regleringsförsök sedan 1925 års riksdagsbeslut hade professorerna hävdade att för dem gällde så speciella förhållanden att generella bestämmelser inte var tillämpliga.¹⁰⁷

Tillståndet innebar problem, menade kommittén. Professorer vid olika lärosäten hade olika löner trots att de var lika kompetenta. Dessutom hade lönerna över lag kommit att släpa efter. Somliga lärare ersattes genom så kallade kursavgifter från de studerande, andra levde på stipendier under osäkra villkor. Det rådande systemet var svåröverskådligt och innebar en stor oenhetlighet, till exempel fanns sju tjänstebenenämningar inom den så kallade laboratorsgraden. Olika lärares tjänstgöringsskyldigheter var synnerligen oklara.

Löneförbättring var ett centralt inslag bland förslagen till lösningar: ersättningarna behövde höjas så att de bästa krafterna inte lockades till mer inkomstbringande alternativ på andra håll. Ett annat var att ge fackhögskolornas professorer och laboratorer lika höga löner som universitetens, eftersom kompetenser, befordringsgrunder, tjänsteåligganden i princip var likvärdiga. Stipendierna för forskningsdocenter borde ersättas med tidsbegränsade tjänster med pensionsrätt, och ordningen

105. RD 1952: proposition nr 1:8, 174–182; Statsutskottet utlåtande nr 8, 59f.

106. SFS (1952), nr 587; RD 1952: proposition nr 137, 76ff.

107. Det duplicerade »Betänkande angående lönereglering för vissa befattningshavare vid universiteten och de statliga högskolorna: Avgivet av inom finansdepartementet tillkallade utredningsmän: Del I Professorer m.fl.« finns i RÄS Yngre kommitté nr 1079, vol. I.

med kursavgifter avvecklas. En annan sida av förslagen var att systemet skulle göras mer enhetligt och reglerat, som att införa bestämmelser om omfattningen på bisysslor.

Inledningsvis hade kommittén övervägt vilka den tänkte skulle beröras av dess förslag. Diskussionen av vad som karakteriserade *högre* läroanstalter mynnade ut i tre kriterier: »att de avse både undervisning och forskning, att den vid dem anställda högre lärarpersonalen utgöres av professorer, laboratorer och jämställda samt docenter ävensom att de äga rätt att utdela doktorsgrad«. Till den med dessa kriterier bestämda klassen hörde alla läroanstalter vi behandlat i tidigare kapitel, även om de med privata huvudmän inte direkt berördes av statliga löneregleringar.¹⁰⁸

Men Farmaceutiska institutet hamnade utanför. »Institutet har nämligen ansetts icke i detta sammanhang kunna jämföras med de nyssnämnda högskolorna; bl.a. har institutet icke några docenter, och ej heller äger det att utdela doktorsgrad.« Detsamma gällde en del andra läroanstalter, som Alnarps lantbruks-, mejeri- och trädgårdsinstitut. Konsthögskolan och Musikhögskolan var visserligen statliga undervisningsanstalter, men »så särpräglade att de ej ansetts böra ifrågakomma i förevarande sammanhang«. Härtill kom professorerna vid en mängd andra institutioner, som Statens skogsforskningsinstitut och Naturhistoriska riksmuseet.¹⁰⁹

Farmaceutiska institutet och många andra kritiserade kommitténs förslag utifrån bekanta prejudikatsresonemang. Vi kan även notera att det kom kritik mot idén om begränsning av bisysslorna. I tillämpningsämnena innebar konsultationsuppdrag kontakter med det praktiska livet som var nödvändiga för en tidsenlig forskning och undervisning, kunde det heta.

Civilministern konstaterade att utredningen mottagits väl och tillstyrkte förslagen om högre och likställda löner – det fanns inte längre någon anledning att göra skillnad mellan professorer vid universitet respektive högskolor. Samtidigt fann han det rimligt att klarare fastslå att vetenskaplig forskning var ett åliggande som följde med tjänsten, även om detta knappast gick att detaljreglera. »Den fria forskningen låter sig icke med fördel bindas i några på förhand fastslagna former eller regleras

108. Ibid., 3.

109. Ibid.; det andra citatet är från »P.M. Avgränsningsfrågor«, i RAI S Civildepartementet, konseljakt 28/12 1951 nr 38, som också rymmer remissyttrandena.

av allmänna bestämmelser om förläggning till vissa tider eller platser.« För de docenter som fått en så förbättrad ställning var det rimligt med något utökad undervisningsskyldighet. Från sin utsiktspunkt förordade ministern mer enhetlighet och tydligare reglering. Även om han för dagen inte ville föreslå beslut om bisysslorna borde universitetskanslern hålla ett öga på dem. Vidare borde man överväga preciseringar av den skyldighet att övervaka undervisningen som ålåg högskolestyrelser och kansler.¹¹⁰

På en punkt avvek ministern från universitetslönekommitténs förslag. Han förordade lönemässig likställighet även för professorerna vid Farmaceutiska institutet och en del andra läroanstalter liksom vid en mängd ytterligare institutioner. Riksdagen godtog propositionen.¹¹¹

Med detta beslut om samma löner som vid andra högskolor konstaterar vi att institutet för tredje gången under 1952 *inte* snubblade på det politiska målsnöret, som så många gånger förr under dess långa färd. Vidare noterar vi att det system för högre utbildning, vars historiska framväxt vi följt, i och med dessa beslut blev enhetligare och än tydligare framträdde som just ett system. Enhetliggörandet skulle fortsätta. Med den växande statliga lusten att bidra med resurser följde en växande lust att övervaka och styra systemet.

ÅRET EFTER tog lärarkollegiet upp professuren i galenisk farmaci i anslagsäskandena. Man framhöll att ämnet sedan länge fanns representerat i andra kulturländer. Trots den undanskymda ställningen hade institutets galeniska avdelning åstadkommit forskning som uppmärksammats utomlands. Det gick inte längre att avvakta med tjänsten, vars inrättande skulle stärka kapaciteten att lämna forskningsbidrag »ägnade att nyttiggöras inom apoteksväsende och läkemedelsindustri«. Behovet hade även framhållits av Medicinalstyrelsen och Svenska Farmakopékommittén. Men för att professorn skulle få tillräcklig tid till »forskning och handledning av licentiander« behövdes en laborator, som kunde ansvara för receptariekurserna. Dessutom behövdes amanuenser och laboratoriebiträden för att »rationalisera undervisningen« och »assistera vid forskningen«.¹¹²

110. RD 1952: proposition nr 12, 58ff.

111. RD 1952: Statsutskottet utlåtande nr 55.

112. RAI:s Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 2/1 1953 nr 1, punkt 127–129.

Ecklesiastikministern tillstyrkte 1953 professuren och mycket mer. Anslaget till utrustning av de provisoriska lokalerna dubblerades trots nedprutning, med ett halvt löfte om att komma med mer följande år.¹¹³

DOKTORSFRÅGAN togs upp ytterligare ett år senare. Liksom vid anhållan om licentiatexamen refererade styrelsen kommittébetänkandet från 1948, och konstaterade att ingen remissinstans haft någon erinran. Man förklarade att åtta apotekare avlagt licentiatexamen och att flera gått vidare för att framdeles kunna vinna doktorsgraden. Styrelsen fann att tiden var inne för Farmaceutiska institutet att erhålla disputation- och promotionsrätt. Man lade fram ett förslag till bestämmelser som utformats i anslutning till de aktuella för Veterinär-, Lantbruks- och Skogshögskolorna. Trycket mot likformighet hade haft sin verkan. Förslaget rymde inga överraskningar, men en nymodig institution gjorde entré: »I stället för att framlägga avhandling av gängse typ må den, som vill disputera, göra detta på uppsatser, som av honom publicerats i välkända vetenskapliga tidskrifter eller samlingsverk«.¹¹⁴

Styrelsen argumenterade inte för sitt förslag. Kungl. Maj:t skickade inte ut det på remiss. Det hela framstår som ett expeditionsärende.

Efter den första disputationen 1956 dröjde nästa till 1962. Besluten om licentiatexamen och doktorsgrad blev inga egna nummer i *Svensk författningssamling*. Farmaceutiska institutet fick inte heller någon ny stadga i vilken man erhöll den efterlängtdade benämningen högskola, utan inordnades 1964 i universitetsstadgan genom en proposition som rymde en talande rubrik: »Förenhetligande av den centrala universitets/högskoleledningen«.¹¹⁵

AVSLUTNINGSVIS KONSTATERAR VI att historien om den sista svenska doktorsgraden belyser högskolesystemets utveckling på ett eget sätt.

Apoteksväsendet var en förutsättning för den farmaceutiska utbildningen, som i sin tur blev en förutsättning för apoteksdriften. Apoteken omgärdades av många och åldriga regleringar som kunde vara motstridiga. Detta speglade komplexiteten i verksamheten: ett näringsfång som sysslade med både produktion och försäljning samtidigt som det var ett

113. RD 1953: proposition nr 1:8, 190–197.

114. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 30/6 1954 nr 44; beslutet i motsvarande statsrådsprotokoll följde i princip förslaget men lade till en paragraf om promotioner.

115. RD 1964: proposition nr 50, 85, 167–180.

inslag i den allmänna hälso- och sjukvården. Läkemedelsförsörjningen blev så från slutet av 1800-talet föremål för ständigt nya utredningar, men det institutionella stigberoendet var stort och reformförsöken rann ofta ut i sanden.¹¹⁶

Till denna tendens bidrog det relativa överskottet på farmaceutiska organisationer med mer eller mindre divergerande intressen, något som inte befördrade kärformeringen. Men att statsmakterna så länge avvaktade vad gällde utbildningen förvånar något med tanke på att denna skulle möta behoven hos det apoteksväsende som, trots att det var privat organiserat, skulle tjäna den folkhälsa som allt mer blev en politisk angelägenhet. Mot slutet av vår tidsperiod tillkom utöver apotekens lokala produktion av läkemedel industritillverkade preparat, en utveckling som sedan accelererat.

Dessa skeenden utanför Farmaceutiska institutets väggar påverkade kunskapsbildningen innanför dem; den inre utvecklingen är svår att begripa om den inte relateras till den yttre, som de ändrade produktionsförhållandena. Organiseringen av utbildningen präglades även den av institutionellt stigberoende. Lite tillspetsat kan man säga att en i grunden medeltida organisation länge bestod, med en utbildning från lärling över gesäll till mästare som till stora delar var verksamhetsförlagd och vars slutmål var verksamhet i ett yrke med reglerade privilegier och förpliktelser. Fram till 1950-talet rörde det sig om en yrkesutbildning som gick ut på att lära sig att behärska innehållet i farmakopén, har det sagts.¹¹⁷

Omsider har utbildningen blivit mer teoretiskt underbyggd och vetenskapligt inriktad. I dag förbereder den för en praktik inte bara i form av arbete på apotek utan även i läkemedelsföretagen med deras forskningsavdelningar. Denna utveckling har fört med sig behov av farmaceutiska forskare – och därmed av utbildning av forskare – som knappt fanns när farmacie doktorsgraden infördes 1954.

Även om området alltjämt rymmer många regleringar och myndighetsuppgifter, som kontroll av biverkningar för att värna kunder och medborgare, så har det organisatoriska ramverket blivit föremål för genomgripande förändringar: från förstatligande av verksamheterna 1971, genom tillkomsten av Apoteksbolaget, till avstatligande av dem 2009, då

116. Jfr Rune Lönngren, »Utredningar som påverkat läkemedelsförsörjningen«, i *De 39 stegen*, SOU 1998:50.

117. Cronlund & Paalzow, »Farmaceutisk utbildning«, 398.

tidsandan knöt sina förhoppningar till privatisering som problemlösare. Men den omorganisering som av tillskyndarna gärna omtalas som avreglering är rimligare att se som en omreglering. Man kan också se det som en återgång till ett äldre system med privat apoteksdrift, vilket vi konstaterat hade sina problem.